The Greek Review of Social Research

Vol 42 (1981)

42-43

Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

Βασίλης Κοντογιώργης

doi: [10.12681/grsr.421](https://doi.org/10.12681/grsr.421)

Copyright © 1981, Βασίλης Κοντογιώργης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοντογιώργης Β. (1981). Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας. *The Greek Review of Social Research*, 42, 176–193. <https://doi.org/10.12681/grsr.421>

επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

του
Βασίλη Κοντογιώργου
Παιδαγωγού (Μ. Εδ.)

Ἡ ἐργασία αὐτή χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Scottish Council for Research in Education στὰ πλαίσια τοῦ Research Fellowship πού ἀπένεμνε στὸ συγγραφέα, βραβεύοντας τὴν διατριβή του γιὰ τὸ Μ. Εδ.

Στὴ διατριβή μου γιὰ τὸ Master Παιδαγωγικῶν (Κοντογιώργος, 1977) μελέτησα τὴν ἐπίδραση τῆς ἀπουσίας τῶν γονέων στὴν ἐπίδοση τῶν μαθητῶν δημοτικοῦ σχολείου στὴν Ἑλλάδα. Σὰν ἀπουσία γονέων εἶχα ὀρίσει τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν ἢ μόνο τοῦ πατέρα—ὕπῃρχαν δύο μονάχα περιπτώσεις μέ ἀπουσία τῆς μητέρας μόνο—λόγω ἐργασίας στὴ Δ. Γερμανία γιὰ περισσότερους ἀπὸ τρεῖς συνεχόμενους μῆνες.

Ἀπὸ τὰ 58 παιδιὰ μέ ἀπουσία γονέων, 23 εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ 35 τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν. Τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ζοῦσαν μέ τὴ μητέρα τους καὶ κατὰ περιπτώσεις καὶ μέ γιαιὰ ἢ παππού, ἐνὼ τὰ παιδιὰ τῆς δευτέρας κατηγορίας ζοῦσαν μόνο μέ τὴ γιαιὰ καὶ τὸν παππού. Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπουσίας τῆς μητέρας ὑπῆρχε μιὰ ἀντικαταστάτρια τῆς μητέρας στὸ σπίτι. Στις 13 ἀπ' αὐτές τὶς περιπτώσεις (54%) ὑπῆρχε καὶ ἀντικαταστάτης τοῦ πατέρα, ἐνὼ ἀπὸ τὰ παιδιὰ μέ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα (ἡ μητέρα ἦταν στὸ σπίτι) μόνο 6 (26%) εἶχαν ἀντικαταστάτη τοῦ πατέρα στὸ σπίτι· ἡ διαφορά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ στὸ 5% ἐπίπεδο ἐμπιστοσύνης ($P < 0.05$).

Σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνα εἶχα διαπιστώσει ὅτι τὰ παιδιὰ πού εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία γονέων (ἰδιαίτερα τὰ ἀγόρια) παρουσίασαν χαμηλότερη ἐπίδοση στὰ τέστ ἑλληνικῶν καὶ μαθηματικῶν, ἰδιαίτερα στὸ τέστ μαθηματικῶν. Ἰδιαίτερα χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοση τῶν ἀγοριῶν μέ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα. Ἡ ἡλικία τοῦ παιδιοῦ κατὰ τὸ χωρισμό καὶ ὁ συνολικὸς χρόνος ἀπουσίας τῶν γονέων καθὼς καὶ τὸ μέγεθος τῆς οἰκογένειας (ἀριθμὸς παιδιῶν) ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποτελεσμάτων: Ὅσο πιο μικρὸ ἦταν τὸ παιδί κατὰ τὸ χωρισμό καὶ ὅσο περισσότερο ἔμεινε χωρὶς τοὺς γονεῖς του, τόσο χαμηλότερη ἦταν ἡ ἐπίδοσή του. Ἐπίσης, ὅσο πιο μεγάλη ἦταν ἡ οἰκογένειά του, τόσο πιο χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοσή του.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐρευνας ἐπιβεβαίωσαν τὶς ὑποθέσεις πού εἶχα κάνει στὴν ἀρχὴ καὶ συμφωνοῦν μέ τὰ εὐρήματα ἄλλων ἐρευνῶν (πρβ. Sutton-Smith et al., 1968· Landy et al., 1969· Blanchard and Biller, 1971· Santrock, 1972).

Ὁ παράγοντας πού τράβηξε περισσότερο τὴν προσοχή μου καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν πιο δύσκολο νὰ γίνουν προβλέψεις ἦταν τὸ φύλο τοῦ γονιοῦ πού ἀπουσίαζε. Καμιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες πού εἶχα ὑπόψη μου δὲν ἔκανε σύγκριση ἀπουσίας γονέων μέ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ γι' αὐτὸ καμιά, συγκεκριμένα, πρόβλεψη δὲν μπορούσα νὰ κάνω ἀναφορικά μέ διαφορὲς στὴν ἐπίδραση τῶν δύο περιπτώσεων ἀπουσίας.

Ἐχοντας ὁμως κανένας ὑπόψη του τὴν ἰδιαίτερη σημασία πού ἔχει ἀποδοθεῖ στὴ μητρικὴ παρουσία καὶ φροντίδα γιὰ τὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ κυρίως ἀπὸ τὴν ὁμοσέιωση τῆς μονογραφίας τοῦ Ἀγγλοῦ ψυχιάτρου Bowlby «Maternal Care and Mental Health» (Μητρικὴ Φροντίδα καὶ Ψυχικὴ Ὑγεία) τὸ 1951 καὶ ἐξῆς, θά περίμενε ὅτι ἡ ἀπουσία καὶ τῆς μητέρας πέρα ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα θά

έκανε τις επιδράσεις της απουσίας περισσότερο μάλλον παρά λιγότερο φανερές και βλαβερές για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Γι' αυτό, με έκπληξη διαπίστωσα ότι τα παιδιά, ιδιαίτερα τα αγόρια, επηρεάστηκαν στην επίδοσή τους, κυρίως στα μαθηματικά, περισσότερο από την απουσία μόνο του πατέρα παρά και των δύο γονιών. Στην πραγματικότητα τα παιδιά με απουσία μόνο του πατέρα παρουσίασαν χαμηλότερη επίδοση στα μαθηματικά όχι μονάχα από τα κανονικά παιδιά (δηλαδή παιδιά με παρουσία γονέων), αλλά και από τα παιδιά με απουσία και των δύο γονιών (διαφορές στατιστικά σημαντικές στο 1% και 2% επίπεδο εμπιστοσύνης, αντίστοιχα).

Σε μία προσπάθεια να ερμηνεύσω αυτό το «ανάπάντεχο» αποτέλεσμα, εξέτασα ανάμεσα στις άλλες εκδοχές και τις πιθανές ενδιάμεσες επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στη μητέρα, στις περιπτώσεις που η μητέρα έμενε πίσω στην πατρίδα με τα παιδιά. 'Απουσία του πατέρα σημαίνει επίσης και απουσία του άντρα για τη γυναίκα και αυτό μπορεί να σημαίνει αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας προς το παιδί και έπομένως πιθανές έμμεσες επιδράσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, ξεχωριστά και πέρα από τις άμεσες επιδράσεις που μπορεί να έχει η απουσία του πατέρα στο ίδιο το παιδί.

Τέτοιες συνέπειες φαίνονται περισσότερο πιθανές στις περιπτώσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα (intermittent absence), εάν αυτές που παρουσιάζει ο Tiller (βλ. Lynn and Sawrey, 1959) στις οικογένειες Νορβηγών ναυτικών καθώς και οι Crain and Stamm (1965) και οι Marsella et al. (1974) σε οικογένειες 'Αμερικανών ναυτικών.

Οι μελέτες αυτές μου έδωσαν την ιδέα να ασχοληθώ κι εγώ με παρόμοιες περιπτώσεις διακοπτόμενης απουσίας του ναυτικού πατέρα στην 'Ελλάδα, χώρα ναυτική, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς ζούσα και εργαζόμουν στον Πειραιά τον καιρό που το Συμβούλιο Παιδαγωγικών 'Ερευνών της Σκωτίας (Scottish Council for Research in Education), βραβεύοντας τη διατριβή μου για το Master, μου άπενεψε το Research Fellowship χρηματοδοτώντας μία έρευνά μου.

Προτού αναφερθώ στην έρευνά μου αυτή, θεωρώ χρήσιμο να αναφερθώ στις αλλαγές που σημειώνονται τα τελευταία χρόνια στη δομή και λειτουργία της οικογένειας και στη σημασία που μπορεί να έχει για τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα για τη μητέρα, η απουσία του πατέρα.

2. δομή και λειτουργία της σύγχρονης οικογένειας

Παραδοσιακά, η ανατροφή των παιδιών θεωρείται αποκλειστικά σχεδόν αρμοδιότητα της μητέρας· η κοινωνία μας, όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών, είναι μητριαρχική (Nash, 1965). Όμως από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και εξής η οικογένεια, που αποτελεί τον φυσικό χώρο ανατροφής των παιδιών, γνωρίζει σημαντικές αλλαγές στη δομή και λειτουργία της.

Μία από τις πιο φανερές αλλαγές είναι η κατάργηση ή εξασθένηση της οικογενειακής οργάνωσης με το εκτεταμένο συγγενολόι και επακόλουθα η βαθμιαία απομόνωση της οικογένειας (βλ. Glasser and Navarre, 1965). Μερικές από τις λειτουργίες της μεγάλης οικογένειας του παρελθόντος δεν εκτελούνται πιά μέσα στην οικογένεια, ενώ άλλες γίνονται από άλλα μέλη της οικογένειας, που σημαίνει βασικά μεγαλύτερη συμμετοχή του πατέρα και των παιδιών στις δουλειές και έγνοιες του σπιτιού. Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, οι γονείς και τα παιδιά καταλαβαίνουν ότι πρέπει, όσο είναι δυνατό, να αυτοφροντίζονται και να βοηθάει ο ένας τον άλλο περισσότερο από ότι συνηθιζόταν στη μεγάλη οικογένεια του παρελθόντος.

Οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας δεν είναι πιά αλληλοαποκλειόμενοι. Στη σύγχρονη οικογένεια της βιομηχανικής κοινωνίας, η μητέρα αναλαμβάνει μέρος των οικονομικών βαρών και της οικονομικής στήριξης της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, ο πατέρας μοιράζεται με τη μητέρα την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό οικογενειών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που η μητέρα εργάζεται και έξω από το σπίτι. 'Η διάκριση των ρόλων των φύλων περιορίζεται ακόμα περισσότερο στην περίπτωση που οι εργαζόμενοι γονείς μη έχοντας άλλον ενήλικα στο σπίτι—χαρακτηριστικό της πυρηνικής οικογένειας—αναγκάζονται να εναλλάσσουν τις βάρδιες τους (shift work) και τούς ρόλους της οικονομικής στήριξης και της φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού. 'Η εργασία με βάρδιες (Schichtarbeit) είναι κοινή στις ελληνικές οικογένειες της Δ. Γερμανίας και αναπόφευκτα στην ανατροφή των παιδιών και στη φροντίδα του σπιτιού λαβαίνει αναγκαστικά μέρος και ο πατέρας. Αδτή η ρύθμιση προσθέτει κάτι καινούργιο στον παραδοσιακό ρόλο του 'Ελληνα πατέρα και φαίνεται να αποτελεί μία πολύ καλή περιοχή για κοινωνιολογική έρευνα και μελέτη.

'Η ελληνική κοινωνία, ακολουθώντας τις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, εξελίσσεται προς την κατεύθυνση της εξίσωσης των φύλων. Οι διάφορες γυναικείες οργανώσεις, κατά τα τελευταία χρόνια, έκαναν δυναμική την παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία, τονίζοντας σε ιδιαίτερες και δημόσιες συγκεντρώσεις και συζητήσεις την ανάγκη για ίσα δικαιώματα ανδρών-γυναικών στην εργασία και στο σπίτι και την ανάγκη για συμμετοχή των ανδρών στην ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού, όπως και για συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Στο νέο Σύνταγμα του 1975 απαγορεύεται ψήφιση νόμου που κάνει διάκριση ανάμεσα στα φύλα και έλπιζεται ότι ως το 1982 όλες οι διατάξεις του 'Αστικού Δικαίου που κάνουν διάκριση των φύλων θα έχουν καταργηθεί.

Αυτές οι εξελίξεις ήρθαν σάν συνέπεια των νέων αντιλήψεων αναφορικά με τα στερεότυπα των ρόλων των φύλων και των νέων μορφών οικογένειας και ζωής που δημιούργησαν ο πόλεμος και οι οικονομικές

συνθήκες πού ἐπακολούθησαν (Κοντογιώργος, 1977). Μποροῦμε νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀκόμα τὰ τρία «πολιτιστικά πειράματα», πού περιγράφει ὁ Lynn (1974): τὸ σοβιετικό πείραμα μέ τήν καθολική σχεδόν ἐξωσπιτική ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν καί τήν ὁμαδική ἀνατροφή τῶν παιδιῶν· τὸ πείραμα τῶν ἱσραηλινῶν kibbutz μέ τή μεταβίβαση τῆς κύριας εὐθύνης ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν στήν ἐπαγγελματία βρεφοκόμο «metarpelet»· καί τὸ σουηδικό πείραμα τῆς ἐξίσωσης τῶν φύλων, στήν πράξη, μέ τὸ δικαίωμα τῆς μητέρας νά βγαίνει γιά δουλειά καί τοῦ ἀντρα νά μένει στὸ σπίτι καί νά φροντίζει τὰ παιδιά (κάτι πού θά ὀνομάζουμε ἀντρική χειραφέτηση σέ ἀντιστοιχία πρὸς τὴ γυναικεία χειραφέτηση).

Μέ τίς ἀλλαγές αὐτές στή σύγχρονη κοινωνία καί οἰκογένεια, ὁ πατέρας καί ἡ μητέρα ἀντιλαμβάνονται διαφορετικά τοὺς ρόλους καί τίς ἀνάγκες τους. Γιά τὴ μητέρα, ἡ κίνηση γιά τὰ δικαιώματα καί τὴ χειραφέτηση τῆς γυναικας βρίσκει τήν καλύτερη ἔκφρασή της σέ ἐργασία καί δραστηριότητες ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ἕνας ρόλος πού στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης προβάλλει προνομιακά σέ σύγκριση μέ τὸν παραδοσιακό ρόλο τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας. Οἱ γυναικες σήμερα τείνουν νά νοιώθουν δυσἀρεσκεια καί ἀπογοήτευση μέ τὸν παραδοσιακό γυναικεῖο ρόλο, παρόλο πού, ὅπως παρατρεῖ ἡ Pringle (1971), ὁ ρόλος τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας εἶναι ἕνα «full-time» ἐπάγγελμα πού ἐκτιμᾶται πάντοτε βαθύτατα καί μπορεῖ νά δώσει ἱκανοποίηση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ σύγχρονος ἀντρας δέν μπορεῖ πιά νά βρεῖ ἱκανοποίηση μόνο ἀπὸ τὴ δουλειά του. Μὲ τὴν ἔξοδο στήν ἀγορὰ ἐργασίας τῶν γυναικῶν, οἱ ἀντρες εἶναι τώρα εὐκολοαντικατάστατοι καί μπορεῖ ἐνδεχομένως νά χάσουν τὴν ταυτότητα καί προσωπικὴ ἀξία πού ἡ ἐργασία σ' ἕνα ἐπάγγελμα προσφέρει. Ἡ οἰκογένεια μπορεῖ σήμερα νά συμπληρώσει τὸ κενό καί νά «γεμίσει» τὸν πατέρα, ὅπως καί τὴ μητέρα, καί νά ἱκανοποιήσει τὴν ἀνάγκη γιά σταθερότητα καί ταυτότητα (ἀνάγκη τοῦ «ἀνῆκειν»).

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ παιδιά, ἡ οἰκογένεια ἱκανοποιεῖ τίς πιὸ βασικές τους ἀνάγκες: τὴν ἀνάγκη γιά ἀγάπη καί ἀσφάλεια, τὴν ἀνάγκη γιά ἀναγνώριση καί αἰσθηματικὴ ἀνταπόκριση, τὴν ἀνάγκη γιά ἐμπειρότητα καί τὴν ἀνάγκη γιά νέες ἐμπειρίες (Pringle, 1974).

Ἀνάγκη ἀπὸ ἀγάπη καί ἀναγνώριση ἔχουν καί οἱ μεγάλοι, γιά νά διατηροῦν συναισθηματικὴ σταθερότητα καί νά μποροῦν νά ἀνταποκρίνονται στίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν. Οἱ συναισθηματικοὶ δεσμοὶ μέσα στήν οἰκογένεια (the affectional structure of the family) εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητοι στή σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια, μέ τὴν ἐξασθένιση τῶν στενῶν δεσμῶν μέ τὸ εὐρύτερο συγγενολοῖ καί τὴν ἀπομόνωση τῆς οἰκογένειας μέσα στὸ ἀπρόσωπο πλῆθος τῆς σημερινῆς μεγαλοῦπολης.

Οἱ ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας καί οἱ ἀνάγκες τῶν μελῶν της χρωματίζονται διαφορετικά καί ἀποκοτῶν ἰδιαίτερο νόημα στήν οἰκογένεια μέ ἕνα γονιο, στήν οἰκογένεια δηλαδή πού γνωρίζει μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ἑνός γονιοῦ (συνήθως τοῦ πατέρα) καί λειτουργεῖ μόνο μέ τὴ μητέρα καί τὰ παιδιά.

3. ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἀπουσία τοῦ πατέρα—ἐπιδράσεις στή συμπεριφορά τῆς μητέρας

Ἐχεῖ ἐπανεπιλημμένα ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα, μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη, ἐπηρεάζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ καί ἰδιαίτερα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρόλου τοῦ φύλου, τὴν ἠθικὴ ἀνάπτυξη καί κοινωνικὴ προσαρμογὴ καί τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη καί ἐπίδοση. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ μιὰ καλὴ ἀνασκόπηση τῶν μελετῶν γιά τὸ ρόλο καί τὴ στέρηση τοῦ πατέρα στούς Lynn (1974) καί Biller (1974), ἀντίστοιχα. Στὴν ἐργασία μου γιά τὸ Master Παιδαγωγικὸν περιέλαβα ἕνα κεφάλαιο ὅπου ἀνασκόπησα τίς σχετικὲς μελέτες πρὶν ἐκθέσω τὴ δική μου ἔρευνα καί τὰ ἀποτελέσματα, πού περιληπτικά ἀνάφερα στήν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Δέν ἀσχολήθηκα ὁμως συστηματικά μέ τὴν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἕνα γονιο.

Ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀναμφίβολα ἐπηρεάζει τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τῆς κοινωνικῆς καί προσωπικῆς λειτουργίας, γιὰτί, ὅπως τονίζουν οἱ Glasser καί Navarre (1965), «ἡ μέριμνα γιά τίς φυσικὲς, συναισθηματικὲς καί κοινωνικὲς ἀνάγκες ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας εἶναι δουλειά γιά δύο ἐνήλικες». Ἄν ἡ σύγχρονη πυρηνικὴ οἰκογένεια δέν μπορεῖ νά ἐπιτελέσει ὅλες τίς λειτουργίες πού προηγούμενα ἐπιτελοῦνταν μέσα στὸ εὐρύτερο συγγενολοῖ, ἡ οἰκογένεια μέ ἕνα γονιο εἶναι ἀναγκασμένη ἢ νά παραλείπει ἐντελῶς μερικὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακά καθήκοντα τῆς οἰκογένειας ἢ νά ἐπιτελεῖ λιγότερο ἱκανοποιητικά.

Ὅταν ἐξετάζει κανένας τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στὸ παιδί, πρέπει ἐπίσης νά λαβαίνει ὑπόψη καί τίς ἀλλαγές πού ἀναπόφευκτα ἐπέρχονται στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας, καί ἰδιαίτερα στὸ ρόλο τῆς μητέρας, πού εἶναι πιθανόν νά ἔχουν ἑμμεσες ἐπιδράσεις στὸ παιδί.

Αὐτές οἱ ἑμμεσες ἐπιδράσεις προέρχονται κυρίως:

1. Ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἡ μητέρα σχολιάζει τὸν ἀπόντα πατέρα καί τὸν παρουσιάζει στὸ παιδί.
2. Ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στήν ἀπουσία τοῦ πατέρα/ἀντρα.
3. Ἀπὸ τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά καί στήν τακτικὴ τῆς μητέρας.

Φυσικά, ὅλα αὐτὰ χρωματίζονται καί ἀπὸ τίς σχέσεις τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ χωρισμό, κατὰ τὸ χωρισμό καί κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κανονικῶν ἢ ἀκανόνιστων ἐπανενώσεων (στὶς περιπτώσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας). Δέν χρειάζεται νά ἀναφερθοῦμε στή σχέση τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν καί μετὰ τὸ χωρισμό, στήν περίπτωση διαλύσεως τοῦ γάμου, καί στίς συνέπειες πού αὐτὴ ἔχει γιά τὸ παιδί. Ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας βρίσκονται καί οἱ περιπτώσεις χηρείας καί ὀρφάνιας· παρ' ὅλη τὴ σοβαρότητα πού παρουσιάζουν καί οἱ δύο περιπτώσεις ἀπουσίας γονέων (πατέρα) δέν βρίσκονται μέσα σ' αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «διακοπτόμενη ἀπουσία».

Βέβαια, ἡ αἰτία γιά τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα εἶναι παράγοντας πού ἐπηρεάζει σημαντικά τὴ συμπεριφορά

τῆς μητέρας ἀπέναντι στὸν πρῶν ἢ ἀπόντα ἄντρα. Ἡ Ἀμερικανίδα ψυχολόγος Hetherington (1971) ἀναφέρει διὰ βασικὴ αἰτία γιὰ τὴς διαφορὲς ποὺ παρουσίασαν μετὰ τὸν τὸν δῶρα κορίτσια καὶ τὸ κορίτσια διαζυγίου στὶς σχέσεις τους μὲ τὰ ἀγόρια ἦταν οἱ διαφορὲς ποὺ παρουσίαζαν οἱ μητέρες τους (χῆρες καὶ διαζευγμένες ἀντίστοιχα) στὴ στάση τους σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὸν πρῶν ἢ πεθαμένο σύζυγο, ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους καὶ τὴ ζωὴ γενικά.

Ἐστὶ, ἐξετάζοντας τὶς τρεῖς πηγὲς ἐμμέσων ἐπιδράσεων ἀπουσίας τοῦ πατέρα στὸ παιδί, περιοριζόμεστε στὶς περιπτώσεις διακοπτόμενης ἀπουσίας κυρίως γιὰ επαγγελματικούς λόγους, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν στὴ Δ. Γερμανία, ποὺ μελέτησα στὴν προηγούμενη δουλειά μου, καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν ναυτικῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολήθηκαν μερικοὶ ἐρευνητὲς (π.χ. Tiller, βλ. Lynn καὶ Sawrey, 1959· Crain and Stamm, 1965· Marsella et al., 1974).

α. Παρουσίαση τοῦ ἀπόντα πατέρα ἀπὸ τὴ μητέρα στὸ παιδί

Μιά θερμὴ σχέση πατέρα-μητέρας πρὶν τὸ χωρισμὸ ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπανενώσεων, καὶ ἰδιαίτερα μιά σχέση ποὺ ἀποκαλύπτει αἰσθήματα ἀμοιβαίας ἀγάπης καὶ ἐκτίμησης, βοηθεῖ τὸ παιδί νὰ διατηρήσει ἓνα αἰσθημα ἀσφάλειας καὶ μιά θετικὴ στάση ἀπέναντι στὸν πατέρα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας του. Τὰ παιδιὰ τείνουν νὰ φοβοῦνται τὸν πατέρα καὶ αὐτὴ ἡ τάση τους, μαζί μὲ τὴν τάση νὰ βλέπουν τὴν μητέρα σάν πιο στοργικὴ, τοποθετεῖ τὴν μητέρα στὴ στρατηγικὴ θέση τοῦ πατέρα. Ὅταν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει, ἡ θέση τῆς μητέρας εἶναι πολὺ ἰσχυρὴ, ἐπειδὴ αὐτὴ μόνη μπορεῖ νὰ χρωματίζει τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχει τὸ παιδί γιὰ τὸν πατέρα. Αὐτὸ βέβαια ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση πατέρα-παιδιοῦ πρὶν τὸ χωρισμὸ καὶ τὴν ἡλικία τοῦ παιδιοῦ κατὰ τὸ χωρισμὸ. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀλλάξει μιά ἤδη καλὴ σχέση μὲ τὸν πατέρα.

Σ' ὁποιοδήποτε περίπτωσι ὅμως ἡ μητέρα μπαίνει ἀνάμεσα στὸ παιδί καὶ τὸν πατέρα καὶ ἔτσι εἶναι σὲ θέση νὰ ὑπονομεύσει ἔτε νὰ ἐνισχύσει τὴ σχέση πατέρα-παιδιοῦ. Ὁ Bach (1946) βρῆκε διὰ τὴ γνῶμη τοῦ παιδιοῦ γιὰ τὸν ἀπόντα πατέρα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰ αἰσθήματα τῆς μητέρας πρὸς τὸν πατέρα καὶ ὅτι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα, μητέρα καὶ παιδί ἔχουν στενότερη ἐπαφή. Σὲ μιά μελέτη παιδιῶν, ποὺ γεννήθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου, ὁ Stoltz καὶ οἱ συνεργάτες του (1954) διαπίστωσαν διὰ τὴ στενὴν σχέση μητέρας-παιδιοῦ, ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα (ὀπηρεσία στὸν πόλεμο), δημιούργησε δυσκολίες στὸ παιδί νὰ πλησιάσει τὸν πατέρα, ὅταν γύρισε σπῖτι, καὶ αὐτὸ ὀδήγησε σὲ στενότερο σύνδεσμο μητέρας-παιδιοῦ καὶ μεγαλύτερη συναισθηματικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ πατέρα.

Τὰ αἰσθήματα τῆς μητέρας πρὸς τὸν ἀπόντα πατέρα μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν σημαντικὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος τοῦ παιδιοῦ, καὶ ἰδιαίτερα τὴ διαμόρφωση τοῦ ρόλου τοῦ φύλου στὸ ἀγόρι. Ἡ ἀντρικότητα τοῦ ἀγοριοῦ καὶ ἡ ὁμοιότητά του πρὸς τὸν πατέρα ἐνισχύονται ἀπὸ τὴ θετικὴ στάση τῆς μητέρας πρὸς τὸν πατέρα (Billler, 1974)· αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ παι-

διὰ μὲ ἀπουσία πατέρα καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ μὲ παρόντα τὸν πατέρα τους. Βέβαια ἡ σημασία τῆς στάσης τῆς μητέρας εἶναι μεγαλύτερη ὅταν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει. Ὁ Clausen (1966) διατύπωσε τὴν ἄποψη διὰ τὴ στάση ποὺ κρατᾷ ἡ μητέρα ἀπέναντι στὸν ἀπόντα πατέρα εἶναι ἴσως πιο σημαντικὸς παράγοντας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀπουσία τοῦ ἀντρικοῦ μοντέλου γιὰ τὸ παιδί.

Ὁ Korff (1970), ἐξετάζοντας τὶς ἐπιδράσεις τῆς στάσης τῆς μητέρας ἐναντι τοῦ πατέρα στὸ παιδί, βρῆκε διὰ τὴ ἀρνητικὴ στάση τῆς μητέρας ἀπέναντι στὸν πατέρα (ἢ καὶ τὸ παιδί) συνδέεται μὲ ἀνεπαρκῆ, ἀρνητικὴ προσαρμογὴ τοῦ παιδιοῦ στὸ σχολεῖο. Θὰ μπορούσε κανένας νὰ ὑποθέσει διὰ τὴ στάση τῆς μητέρας ἔχει κάποια ἀρνητικὴ ἐπίδραση στὴν αὐτοεκτίμηση τοῦ ἀγοριοῦ ποὺ, μὲ τὴ σειρά του, ἐπηρεάζει τὴν προσαρμογὴ του στὸ σχολεῖο. Πραγματικὰ ὁ Lynn (1974) ἰσχυρίζεται διὰ τὰ ἀρνητικὰ σχόλια τῆς μητέρας γιὰ τὸν πατέρα συντελοῦν στὴ δημιουργία στὸ ἀγόρι ἀρνητικῆς εἰκόνας τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ὁ Korff διαπίστωσε διὰ οἱ παράγοντες ποὺ συνδέονται μὲ δύσκολη σχολικὴ προσαρμογὴ τῶν ἀγοριῶν μὲ ἀπουσία πατέρα συνδέονται ἐπίσης μὲ ἀρνητικὴ συμπεριφορὰ καὶ στάση τῆς μητέρας. Δηλαδή ὡς ἓνα βαθμὸ οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στὸ παιδί φαίνονται (γίνονται κατανοητὲς) μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις τῆς μητέρας.

β. Ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα /συζύγου

Οἱ ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα καὶ ὁ τρόπος ποὺ βλέπει τὴ νέα κατάσταση φαίνεται νὰ εἶναι σημαντικοὶ ἐνδιάμεσοι παράγοντες. Ὁ Korff ἀναφέρει διὰ οἱ διαζευγμένες μητέρες βλέπουν τὴ νέα κατάσταση σάν χειρότερη ἀπὸ ὅ,τι ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ χωρισμὸ καὶ αὐτὸ τὸ αἰσθημα φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὴ δύσκολη σχολικὴ προσαρμογὴ τῶν ἀγοριῶν. Μητέρες χωρὶς ἄντρα τείνουν νὰ δείχνουν σημάδια ἀνησυχίας καὶ ἀπόγνωσης. Ὅπως ὅποτε ὅμως οἱ ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στὸ χωρισμὸ ἢ τὴ στέρηση τοῦ συζύγου καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς νέας καταστάσεως φαίνονται νὰ συνδέονται μὲ τὴν αἰτία γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ ἀντρα. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε παραπάνω, στὴ μελέτῃ τῆς Hetherington (1971), οἱ χῆρες μητέρες ἔχαν θετικὴ στάση καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸ τους καὶ πρὸς τὸ γάμο καὶ τὴ ζωὴ γενικά, σὲ ἀντίθετη μὲ τὴν ἀρνητικὴ στάση τῶν διαζευγμένων μητέρων.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὶς ὁποιοδήποτε πρῶτες ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στὸ χωρισμὸ καὶ τὴν ἀπουσία/στέρηση τοῦ ἀντρα, τὰ πράγματα τὴν ἀναγκάζουν νὰ προσαρμοστεῖ στὴ νέα κατάσταση, ἄλλ' αὐτὴ ἢ προσαρμογὴ δὲν εἶναι καθόλου ἐκκολῇ. Οἱ Ferri καὶ Robinson (1976) στὴ μελέτῃ τους γιὰ τὶς μοναχῆς μητέρες ἀναφέρουν διὰ αὐτὲς, περισσότερο ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς ἄνδρες, ἐνοιῶσαν ἀνίκανες νὰ προσαρμοστοῦν στὴ νέα κατάσταση. Τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τὶς μοναχῆς μητέρες, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς μισοὺς μοναχοὺς πατέρες, ἔβρισκαν δύσκολο τὸ συνδυασμὸ μὴτρότητας καὶ πατρότητας συγχρόνως. Ἐβρισκαν δύσκολο νὰ εἶναι πηγὴ καὶ στοργῆς καὶ ἐξουσίας. Τὸ ἴδιο ἀναφέρει καὶ

ή Marsden στή μελέτη της γιά τίς μοναχές μητέρες. Οἱ μητέρες αὐτές παραπονιόνταν γιά τήν ἀνικανότητά τους νά ἐκπληρώσουν καί τούς δύο ρόλους μέ ἐπιτυχία, καί συγκεκριμένα νά ἀσκοῦν ἐξουσία δείχνοντας συγχρόνως στοργή. Ἀνησυχούσαν μήπως τά παιδιά τους δέχονται ἡ πάρα πολλή παειρχία ἡ πάρα πολλή στοργή.

Τόσο στή μελέτη της Marsden ὅσο καί στή μελέτη τῶν Ferri καί Robinson, μερικές μητέρες ἀνάφεραν ὅτι μποροῦσαν νά παίξουν τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο ρόλο λίγο-πολύ ικανοποιητικά ὅχι ὁμως καί τούς δύο καί ὅτι, προσπαθώντας νά παίξουν καί τούς δύο ρόλους, τελικά δέν κατάφεραν μέ ἐπιτυχία κανένα. Τέλος, ἄλλες μητέρες περιγράφουν τούς ἑαυτούς τους «σάν διχασμένες προσωπικότητες», ἀφοῦ ἀναγκάζονται νά παίξουν δύο ρόλους ταυτόχρονα.

Στή σχετική λογοτεχνία ἀναφέρονται περιπτώσεις ψυχικῶν διαταραχῶν σέ μοναχές μητέρες (βλ. McCord et al., 1962· Biller, 1974). Ἐκτός ἀπό τήν ἐνταση πού προκαλεῖται ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν, ἡ μοναχὴ μητέρα στερεῖται «ἐξ ἀντικειμένου» τά μέσα ικανοποίησης τῶν δικῶν της πρῶτα φυσικῶν καί συναισθηματικῶν ἀναγκῶν καί αὐτὴ ἡ στέρηση μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ψυχικές διαταραχές.

Γιά νά ἐπενέλθουμε στήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ἀκόμα κι ἂν οἱ μοναχές μητέρες ἦταν ικανές νά συνδιάζουν καί τούς δύο ρόλους, ὁ ἔλεγχος τους πάνω στά παιδιά θά ἐξακολουθοῦσε νά στερεῖται κατὰ πᾶν τὴν εὐκαμψία της ὁλοκληρωμένης οἰκογένειας, γιὰ τὸ παιδί δέν ἔχει πού νά προσφύγει σὲ περιπτώσεις αὐθαιρέσιας τῆς μητέρας καί ἡ μητέρα, μὴ ἔχοντας ἄλλο ἐνῆλικο στό σπίτι νά τὸν συμβουλευτεῖ, βρίσκεται ὁσκόλο νά διατηρεῖ σταθερότητα καί νά εἶναι συνεπὴς στὶς ἀποφάσεις της. Ἐτσι, ἀστάθεια στὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας εἶναι τὸ πιθανὸ ἀποτέλεσμα τῆς στέρησης μιᾶς ὑποστήριξης, μιᾶς ἐνίσχυσης, ἡ μιᾶς ἐξισορροποητικῆς μεσολάβησης, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλλειψη τοῦ πατέρα.

Ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τώρα λέχθηκε βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα προκαλεῖ ἀλλοιες στὴ συμπεριφορά καί τὴ στάση τῆς μητέρας, καθὼς βέβαια καί στὸν τρόπο ζωῆς καί λειτουργίας ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας.

γ. Ἀλλαγὴ στὴ συμπεριφορά καί στάση τῆς μητέρας

Ὅταν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι, ἔστω καί προσωρινὰ καί διακοπτόμενα καί γιά οικονομικοὺς λόγους, ἡ μητέρα ἀναγκάζεται νά ἀναλάβει μερικές ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τοῦ πατέρα καί νά κάνει δουλειές, πού ὡς ἕνα βαθμὸ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «ἐξειδικευμένη» τοῦ γυναικεῖου ρόλου. Αὐτὸ ἀναποφύκτα ἐπηρεάζει τὴ λειτουργικότητα τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τὴν κοινωνικὴ τῆς λειτουργία καί τίς διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν ἴδια τὴν οἰκογένεια καί ἔξω στὴν εὐρύτερη κοινωνία.

Ὅρισμένες κοινωνικὲς ἐπαφές καί σχέσεις πιθανὸ νά ἀποφεύγονται ἐντελὸς. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Tiller (βλ. Lynn καί Sawrey, 1959), οἱ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν στὴ Νορβηγία ζοῦν λιγότερο κοινωνικὴ ζωὴ ἀπὸ τίς ἄλλες γυναῖκες. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι

φτιαγμένες γιά ζευγάρια καί συνεπὸς ἡ μοναχὴ μητέρα συχνὰ δέν μπορεῖ νά συμμετέχει σέ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἡ μπορεῖ κι ἡ ἴδια νά ἀποφεύγει τὴ συμμετοχὴ της λόγω ἑλλειψης χρόνου ἡ γιὰ τὴν δέν αἰσθάνεται «ἀνετα» μοναχὴ της. Ἐπὶ πλεον, οἱ μοναχές γυναῖκες πρέπει νά προσέχουν στὶς κοινωνικὲς τους ἐπαφές «νὰ μὴ κακοχαρακτηριστοῦν οἱ ἴδιες καί οἱ οἰκογενεῖς τους» (βλ. Glasser and Navarre, 1965) ἐκτεθειμένες καθὼς εἶναι στὰ πικρά σχόλια τῶν γειτόνων (πρβ. καί τὴ συνέντευξη τῆς προέδρου τῆς Πανελληνίας Ἑνώσεως Γυναικῶν Ἀξιοματικῶν Ἑμπορικῶν Ναυτικοῦ).

Κι ὁμως εἶναι καλὸ καί γιά τὴ μητέρα καί γιά τὰ παιδιά νά ἔχουν συχνὲς καί στενὲς ἐπαφές μέ γνωστοὺς καί φίλους καί νά χρησιμοποιοῦν ἡ ἄλλα μέσα, ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, γιά τὴ λύση τῶν προβλημάτων τους.

Ἄλλὰ ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἐπηρεάζει καί τίς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἰδίων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὅπως παρατηροῦν οἱ Glasser καί Navarre, «οἱ διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια δέν εἶναι ἐντελὲς ἀμοιβαῖες, γιὰ τὸν ὑπάρχον διαφορὸς σὲ ἡλικία καί κύρος». Ἡ ἀγάπη τῶν παιδιῶν, μολοντὶ δίνει ἱκανοποίηση, δημιουργεῖ ἀπαιτήσεις μᾶλλον παρά στηρίζει. Ὑπάρχει φόβος νὰ μὴ μπορεῖ ἡ μοναχὴ μητέρα νὰ ἱκανοποιήσει τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν καί τὰ παιδιά νὰ μὴ μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν τὰ καθήκοντα πού τούς ἀναθέτει ἡ μητέρα καί πού, ὅπως παραδεχονται κι οἱ ἴδιες οἱ μητέρες, εἶναι συχνὰ ὑπερβολικά δύσκολα γι' αὐτὰ (βλ. Marsden, 1969· Ferri καί Robinson, 1976). Ἡ μοναχὴ μητέρα περιμένει μεγαλύτερη ὑπευθυνότητα ἀπὸ τὰ παιδιά ἀπὸ ὅ,τι γίνεται συνήθως στὴν κανονικὴ οἰκογένεια. Μερικὲς μοναχές μητέρες στρέφονται στὰ παιδιά τους γιά νά ἐλαφρύνουν τὸ βάρος τῶν ἐθνῶν τους (Lynn, 1974) ἡ ἀκόμα ἀφήνουν τὸν μεγαλύτερο γιό τους νά ἀναλαμβάνει πατρικὲς ὑπευθυνότητες καί κατὰ κάποιο τρόπο τὸν μετατρέπουν σέ ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα.

Στὶς περισσότερες ὁμως περιπτώσεις ἡ μοναχὴ μητέρα ἀναλαμβάνει μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τοῦ παραδοσιακοῦ ἀντρικοῦ ρόλου καί γίνεται αὐστηρὴ, ἀπαιτητικὴ ἡ καί τυραννικὴ ἀκόμα (Meerloo, 1956). Μὲ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα ἡ μητέρα μένει ἡ μόνη μορφή ἐξουσίας στὴν οἰκογένεια, κι αὐτὸ δημιουργεῖ τὸν κίνδυνο νὰ βλέπει τὸ παιδί τὴν ἐξουσία σάν προσωπικὴ μᾶλλον παρά συμβατικὴ, σὲ αὐτὴν ὁμως τὴν περίπτωσή δέν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐπιτευχθοῦν ἡ συμμόρφωση μέ τούς κανόνες καί ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ παιδιοῦ. Ὅμοια, δύσκολα ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῶν παιδιῶν, γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα τὸ παιδί δέν γνωρίζει τὴ διαδικασία λήψεως ἀποφάσεων μεταξὺ ὁμοίων.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόσα καί σημαντικὴ εἶναι ἡ σχέση πού διαπιστώθηκε μεταξὺ ἀντρικότητας στὸ ἀγόρι καί στάσης τῆς μητέρας ἀναφορικά μέ τὴν ἀντρικότητα τοῦ γιοῦ της. Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ Marsden (1965) καί Ferri καί Robinson (1976), οἱ ἴδιες οἱ μητέρες ἀνησυχούσαν, γιὰ τὸν δέν ἦταν σὲ θέση νὰ προσφέρουν στὰ ἀγόρια τους τὸ παράδειγμα ἀντρικῆς συμπεριφοράς πού μπορεῖ νά προσφέρει ὁ πατέρας. Στὴν

κανονική οικογένεια ο πατέρας είναι εκείνος που με την ίδια τη συμπεριφορά του ενισχύει και προσδοκᾷ συμπεριφορά από τα παιδιά ανάλογη με το φύλο τους. Στο σπίτι με απουσία πατέρα ή μητέρα πρέπει να αναλάβει και το ρόλο αυτό του πατέρα και είναι πολύ σημαντικό για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού το πόσο καλά μπορεί να εκπληρώσει αυτό το ρόλο. 'Αν η μητέρα επιτρέπει με τη συμπεριφορά της την ανάπτυξη υπερβολικής συναισθηματικής εξάρτησης στο γιο της, ενδέχεται να μην αναπτύξει ικανοποιητικά την αντρικότητα του το αγόρι και να παρουσιάζει συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς. 'Ο McCord και οι συνεργάτες του (1962) παρουσιάζουν τέτοιες περιπτώσεις γυναικείων συμπτωμάτων στη συμπεριφορά των αγοριών με απουσία πατέρα, σαν αποτέλεσμα της συμπεριφοράς της μητέρας. Διαπίστωσαν π.χ. ότι αγόρια που ανατράφηκαν από ψυχρές μητέρες ή μητέρες που αποδοκιμάζουν τα παιδιά τους (άνωμαλη μητρική συμπεριφορά) παρουσίασαν συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς, ενώ αγόρια που ανατράφηκαν από ισορροπημένες, ομαλές μητέρες δεν έδειξαν τέτοια συμπτώματα. 'Ο Biller (1974) προσθέτει ότι οι ψυχικά υγιείς μητέρες μπορούν να εξουδετερώσουν μερικές από τις συνέπειες της απουσίας του πατέρα.

Για να εκτιμήσουν τη δυνατότητα της μητέρας να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει αντρική συμπεριφορά στο γιο της, οι Biller και Bahn (1971) χρησιμοποίησαν ένα κριτήριο αυτοεκτίμησης και ένα κριτήριο ενθάρρυνσης τυπικής αντρικής συμπεριφοράς (επιθετικότητα-ανεξαρτησία). Στην ομάδα των κανονικών παιδιών (χωρίς απουσία πατέρα) και στην ομάδα των παιδιών με «όμιμη» απουσία πατέρα (μετά την ηλικία των πέντε ετών) δεν διαπιστώθηκε καμία σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά κριτήρια, ενώ αντίθετα παρατηρήθηκε σχετική συνάφεια στην ομάδα με «πρωίμη» απουσία (πριν το πέμπτο έτος της ηλικίας). Δεν αποκλείεται επομένως η γενική ενδαισθησία, που παρουσιάζουν τα πρώτα πέντε χρόνια στις επιδράσεις της απουσίας του πατέρα, που γενικά παρατηρείται στις σχετικές έρευνες (βλ. Κοντογιώργος, 1977), να οφείλεται κατά ένα μέρος στη σχέση μητέρας-παιδιού κατά την ηλικία αυτή.

'Ο Biller (1974) παρατηρεί ότι στην οικογένεια με χαμηλή διαθεσιμότητα (παρουσία) του πατέρα είναι πολύ πιθανή μία στενή σχέση μητέρας-παιδιού, ιδιαίτερα κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, και ότι με αυτή τη σχέση συνδέονται ανεπαρκής ανάπτυξη του ρόλου του φύλου, έλλειψη προσαρμολογία στην ομάδα και συναισθηματική διαταραχή.

'Ενα συνηθισμένο αποτέλεσμα αυτής της στενής σχέσης μητέρας-παιδιού στο σπίτι με απουσία πατέρα είναι η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας. Κατά την παρουσία του πατέρα η τάση αυτή της μητέρας αποθαρρύνεται, ενώ αντίθετα ενθαρρύνεται το παιδί να ανεξαρτητοποιηθεί· οι πατέρες δυσανασχετούν να βλέπουν τα παιδιά τους να υπερπροστατεύονται. 'Αντίθετα, κατά την απουσία του πατέρα αυξάνει η πιθανότητα ν' άνησχυει η μητέρα μήπως τραυματιστεί το παιδί —ιδίως το μωρό—και να το υπερπροστατεύσει. 'Ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) αναφέρουν ότι μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να περιορίζουν τις κινητικές

δραστηριότητες των παιδιών τους σε μεγαλύτερο βαθμό από μητέρες που είχαν τον άντρα στο σπίτι τους. 'Επίσης, ο Tiller στη δική του μελέτη (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτικών δείχνουν μεγαλύτερη υπερπροστατευτικότητα, όπως φάνηκε από τις απαντήσεις των ίδιων των γυναικών και των παιδιών τους στις συνεντεύξεις στο τέστ με το παιχνίδι της κούκλας.

Φαίνεται λογικό λοιπόν να δεχτούμε ότι αγόρια που στερούνται τον πατέρα τους και υπερπροστατεύονται από τη μητέρα τους πιθανόν να παρουσιάζουν προβλήματα στη σεξουαλική τους συμπεριφορά. 'Αλλά η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας μπορεί να είναι βλαβερή και για τα κορίτσια. 'Η Hetherington (1971), σε μία μοναδική στο είδος της έρευνα με έφηβα κορίτσια χωρίς πατέρα λόγω θανάτου ή διαζυγίου, έδειξε ότι και οι δύο ομάδες κοριτσιών είχαν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τα αγόρια, και μάλιστα για υπερπροστατευτικές μητέρες και στις δύο περιπτώσεις.

'Η υπερπροστασία συνήθως συνδέεται με υπερβολική στοργή, όχι όμως απαραίτητα. Τα παιδιά με απουσία πατέρα κάνουν διαφορετικά σχόλια για τη στοργικότητα ή αδιαφορία της μητέρας: μερικά άνωφέρουν υπερβολική στοργικότητα και άλλα υπερβολική πειθαρχία και άσκηση δυνάμεως (επιβολής). Στη μελέτη του Hoffman (1971) πάνω στην εξέλιξη της συνειδήσεως, τα παιδιά με απουσία πατέρα ανέφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν λιγότερη στοργή. 'Αντίθετα, τα κορίτσια ανέφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν περισσότερη στοργή. 'Αν οι διαφορές αυτές είναι πραγματικές και δεν οφείλονται στις διαφορετικές προσδοκίες των παιδιών, μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι η μοναχική μητέρα ενδιαφέρεται για άμεση συμμόρφωση με τις επιθυμίες της, που επιτυγχάνεται ευκολότερα με το κορίτσι παρά με το αγόρι. Επομένως, ένα μεγάλο μέρος της επικοινωνίας μητέρας-γιού μπορεί να στρέφεται γύρω από θέματα πειθαρχίας και έτσι μένει λιγότερος χρόνος για συναισθηματική επαφή.

Οι Crain και Stamm (1965) εξέτασαν πώς τα παιδιά πατέρων με διακοπόμενη απουσία—μέλη υποβρυχίου στόλου—βλέπουν τη συμπεριφορά της μητέρας σε σύγκριση με παιδιά χωρίς απουσία πατέρα. Το τέστ περιλάμβανε δύο κλίμακες: έξουσία και αγάπη.

Στην κλίμακα έξουσίας δεν παρατηρήθηκε διαφορά εκτίμησης της μητρικής συμπεριφοράς από τις δύο ομάδες παιδιών· αντίθετα, στην κλίμακα αγάπης τα παιδιά με απουσία πατέρα παρουσίασαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από τα άλλα παιδιά. 'Εν τούτοις, η διαφορά αυτή δεν παρατηρήθηκε σε μία άλλη μέτρηση με παρόμοιο τέστ. Οι Crain και Stamm εξέτασαν διάφορες εναλλακτικές έρμηνειες για τις μικρές και γενικά μη σημαντικές διαφορές που παρατηρήσαν, όπως το μικρό και ακανόνιστο διάστημα της πατρικής απουσίας, και τη συνειδητή προσπάθεια εκ μέρους των γονιών να εξουδετερώσουν τις αρνητικές επιπτώσεις της απουσίας του πατέρα.

Στη μελέτη των Marsella et al. (1974), οι πατέρες—μέλη πυρηνικού υποβρυχίου στόλου—απουσίαζαν για κανονικά και ισόχρονα διαστήματα, συγκεκριμένα

τρεις μήνες στη θάλασσα και τρεις μήνες στο σπίτι. Ο Marsella με τους συνεργάτες του χορήγησαν στις γυναίκες 34 αντρών υποβρυχίων το Κρίτηριο Συμπεριφοράς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) των Schaefer και Bell (1958) και μελέτησαν τις αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας κατά τη διάρκεια της ύπηρεσίας του άντρα στη θάλασσα (άπουσία) και της παρουσίας του στο σπίτι. Διαπίστωσαν ότι η κυριαρχία και ο έλεγχος της μητέρας, καθώς επίσης και η δυσaráσκεια από το γάμο και οι διενέξεις μεταξύ των συζύγων, είναι συχνότερα φαινόμενα κατά την παρουσία του πατέρα στο σπίτι.

Οι μελέτες αυτές των Marsella et al., των Crain και Stamm και του Tiller στη Νορβηγία είχαν ως αντικείμενο τις επιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του πατέρα (ναυτικού, φαιαινοκυνηγού ή αξιωματικού του πολεμικού ναυτικού) στη συμπεριφορά της μητέρας. Ένν δμοος ο Tiller και οι Crain και Stamm συγκρίναν τη συμπεριφορά των γυναικών των ναυτικών με τη συμπεριφορά άλλων γυναικών που είχαν πάντα κοντά τους τόν άντρα τους, ο Marsella και οι συνεργάτες του μελέτησαν τις αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας από την άπουσία-παρουσία του άντρα της. Γι' αυτό και οι έρμηνείες που δίνουν στά ερρήματα τους είναι διαφορετικές και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Έτσι, τη μεγαλύτερη αυταρχικότητα και έλεγχο της μητέρας κατά τη διάρκεια της παρουσίας του πατέρα στο σπίτι απέδωσαν: ή στη συμπεριφορά του πατέρα, που σάν στρατιωτικός ενθαρρύνει αυταρχική και κυριαρχική συμπεριφορά· ή στη συνειδητή προσπάθεια από μέρος της μητέρας να ξεουδετερώσει την άνεκτικότητα που δείχνει ο πατέρας κατά τη διάρκεια της βραχύχρονης παραμονής του στο σπίτι· ή στην προσπάθειά της να κερδίσει την προσοχή του άντρα της ελέγχοντας το βαθμό επικοινωνίας πατέρα-παιδιού.

Όσο για τη μεγαλύτερη δυσaráσκεια που εκφράζει ή μητέρα για το γάμο της ή τις συχνότερες διενέξεις που έχει με τόν άντρα της κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο σπίτι, άρκεί απλώς να σκεφτούμε ότι μονάχα κατά την παρουσία του άντρα της μπορεί ή γυναίκα που ανατρέπει μοναχή τά παιδιά της, όταν εκείνος λείπει μακριά, να τού μεταδώσει, συχνά με έντονο τρόπο, τις άνησυχίες της και τις δυσκολίες που συναντά ανατρέφοντας μοναχή τά παιδιά της· και αυτό μπορεί να όδηγεί σε έντονες συζητήσεις και διενέξεις.

Ο Marsella και οι συνεργάτες του εξέτασαν ακόμα τó ένδεχομένο να επηρεάζουν τη συμπεριφορά της μητέρας και οι μεταβολές της συμπεριφοράς των παιδιών κατά τις εναλλασσόμενες περιόδους της άπουσίας-παρουσίας του πατέρα.

Γενικά, όταν κάποιος εξετάζει τις επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα στο παιδί, πρέπει να λαβαίνει ό- πόνη του και τις επιδράσεις στη μητέρα και τó αντίθετο· και ακόμα να προσέχει μήπως και άλλοι εξωτερικοί παράγοντες παίζουν κάποιο ρόλο.

Ο καθηγητής Biller (1974) π.χ. όποστηρίζει ότι ή σειρά γεννήσεως, ή ηλικία και τó φύλο των άδελφών, όπως και ή ύπαρξη άλλων άντρικών μοντέλων στο

σπίτι, μπορεί να επηρεάζουν μαζί με τη συμπεριφορά της μητέρας την άνάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού που γνωρίζει άπουσία πατέρα. Ο Biller ίσχυρίζεται ότι ή πιθανότητα μητρικής υπεπροστασίας στο σπίτι με άπουσία πατέρα αυξάνει στην περίπτωση τών μοναχογιών. Από την άλλη μεριά, ή πιθανότητα για στενή επαφή μητέρας-γιού, για εξάρτηση και για μητρική υπεπροστασία μειώνεται, όταν τó άγόριο έχει συχνές επαφές με άλλα άδελφια (ιδιαίτερα άγόρια) και φίλους.

Οι Start και Start (1974) ίσχυρίζονται ότι οι μητέρες δίνουν στα πρωτότοκα διαφορετική άνατροφή από τά υστερότοκα και ιδιαίτερα άπαιτούν περισσότερη πειθαρχία και κατευθυνόμενη συμπεριφορά ή έχουν ύψηλότερες προσδοκίες. Μερικοί έρρευητές αναφέρουν ότι οι προσδοκίες και οι φιλοδοξίες της μητέρας μπορεί να είναι μεγαλύτερες στην οικογένεια χωρίς πατέρα παρά στην κανονική οικογένεια, ανεξάρτητα βέβαια από τις πραγματικές επιτυχίες των παιδιών (βλ. π.χ. McCord et al., 1962· Gregory, 1965· Biller, 1974). Τέλος, δέν πρέπει να παραβλέπουμε τó ότι ή συμπεριφορά και οι προσδοκίες της μητέρας τόσο στο κανονικό σπίτι όσο και στο σπίτι με άπουσία πατέρα εξαρτώνται από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας.

Επομένως, όταν εξετάζει κανείς τις επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά και τη στάση της μητέρας, όπως και στην άνάπτυξη τών παιδιών, θά πρέπει να έχει όπόψη του τούς ένδιάμεσους, διαφοροποιητικούς παράγοντες, όπως αυτούς που μνημονεύσαμε παραπάνω.

4. ή έρευνα

Στην έρευνα που περιγράφεται σ' αυτή την εργασία μελέτησαν τις επιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του ναυτικού πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας. Στην άρχή σκέφτηκα να ακολουθήσω τη μέθοδο των Marsella et al. (1974), συγκρίνοντας τις εκδηλώσεις της συμπεριφοράς της μητέρας κατά τις εναλλασσόμενες περιόδους παρουσίας-άπουσίας του πατέρα, αλλά σύντομα διαπίστωσα ότι ή άπουσία από τó σπίτι των περισσότερων ναυτικών της περιοχής ήταν άκανόνιστη και διάφορης διάρκειας (βραχύχρονη γενικά). Γι' αυτό και ή ακολουθήσα τη μέθοδο της έρευνας των Crain και Stamm (1965), συγκρίνοντας τη συμπεριφορά γυναικών ναυτικών και μη ναυτικών με τó κριτήριο συμπεριφοράς που χρησιμοποίησε ο Marsella με τούς συνεργάτες του.

Σκοπός μου ήταν να διαπιστώσω κατά πόσο ή διακοπτόμενη άπουσία του ναυτικού πατέρα επηρεάζει τη συμπεριφορά της μητέρας πρós τó παιδί και άν άκόλουθα επηρεάζει έμμεσα τó ίδιο τó παιδί. Τά άποτελέσματα αυτής της έρευνας θά με βοηθούσαν να δώσω κάποια άπάντηση στα έρωτηματικά που είχε άψει ή πρώτη μου έρευνα (Κοντογιώργος, 1977) άναφορικά με τούς ιδιαίτερους τρόπους με τούς όποιους ή άπουσία του πατέρα άσκει τις επιδράσεις της στην άνάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

4.1. Η μέθοδος

α. Τό δείγμα της έρευνας

Στήν έρευνα έλαβαν μέρος οι μητέρες τών μαθητών τών δύο τελευταίων τάξεων τριών δημοτικών σχολείων τού Πειραιά, ναυτικού κέντρου τής πατρίδας μας μέ πολλούς ναυτικούς κατοίκους.

Σύμφωνα μέ στοιχεία τής Στατιστικής Ύπηρεσίας (ΕΣΥΕ, 1977), 56.000 Έλληνες εργάζονταν τό 1976 σέ πλοία υπό ελληνική σημαία 100 κόρων καί άνω. Σέ αυτά πρέπει νά προσθέσουμε τούς Έλληνες ναυτικούς πού εργάζονται σέ πλοία υπό ξένη σημαία, εκείνους πού έχουν ταυτότητα ναυτικού καί μπαρκάρουν κατά άραία χρονικά διαστήματα, καθώς επίσης καί τούς Έλληνες ψαράδες, πού δέν είναι μέν ναυτικοί, μέ τή στενή έννοια τού δρου, εργάζονται όμως στή θάλασσα καί συχνά λείπουν από τό σπίτι τους γιά μερικές ημέρες. Κατά διάφορες εκτιμήσεις, οι Έλληνες ναυτικοί φτάνουν τίς 120.000, ενώ αυτοί πού έχουν βιβλιário καί μπορούν νά ταξιδέψουν ξεπερνούν τίς 200.000 (στοιχεία τής Πανελληνίας Ένωσης Συζύγων Ώξιωματικών τού Έμπορικού Ναυτικού, ΠΕΣΑΕΝ).

Τά σχολεία πού περιέλαβα στή μελέτη μου βρίσκονται στίς βορειοδυτικές συνοικίες τού Πειραιά. Τό ένα μάλιστα, σέ μία από τίς πύο φτωχές συνοικίες, άπό τίς 97 μητέρες συμπλήρωσαν τό ερωτηματολόγιο οι 91 καί από αυτές 26 (δηλ. 27%) είχαν άντρες ναυτικούς, κυρίως σέ κατώτερες θέσεις (έξι μόνο ήταν άξιωματικοί). Τά άλλα δύο σχολεία βρίσκονται σέ σχετικά καλύτερες περιοχές τής πόλης, μέ μίγμα οικογενειών εργατικών καί μεσαίας τάξης. Άπό τίς 29 μητέρες τών μαθητών τής έκτης τάξης τού ένός σχολείου συμπλήρωσαν τό ερωτηματολόγιο οι 27 καί από αυτές οι πέντε (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, δύο σέ κατώτερες θέσεις καί τρείς άξιωματικούς. Άπό τίς 61 μητέρες τών μαθητών τού τρίτου σχολείου συμπλήρωσαν τό ερωτηματολόγιο οι 57 καί από αυτές οι έντεκα (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, όχτώ σέ κατώτερες θέσεις καί τρείς άξιωματικούς.

Συγκεντρωτικά, από τίς 175 μητέρες πού συμπλήρωσαν τό ερωτηματολόγιο οι 42 (ποσοστό 22%) είχαν άντρες ναυτικούς, 30 σέ κατώτερες θέσεις μέ μόρφωση δημοτική καί 12 σέ ανώτερες (άξιωματικούς) μέ γυμνασιακή ή καί μεταγυμνασιακή μόρφωση. Άπό τίς μητέρες αυτές μόνο τρείς εργάζονταν έξω από τό σπίτι (ποσοστό 7%).

Άπό τίς 133 γυναίκες μή ναυτικών 15 εργάζονταν έξω από τό σπίτι (ποσοστό 11%). 42 από τούς άντρες τους (δηλ. 32%) άσκούσαν έλεύθερα επαγγέλματα ή ήταν υπάλληλοι γραφείου μέ γυμνασιακή ή μεταγυμνασιακή μόρφωση. Σ' αυτούς αντιστοιχεί ή ομάδα τών άξιωματικών ναυτικών, τά ποσοστά είναι περίπου τά ίδια (32% καί 29% αντίστοιχα). Η μέση εκπαίδευση (σέ χρόνια καί μήνες) τών γυναικών ναυτικών ήταν 7 χρόνια καί 2 μήνες καί τών γυναικών μή ναυτικών 7 χρόνια καί 5 μήνες. Όδτε αυτή όδτε καμιά άλλη από τίς διαφορές άνάμεσα στίς δύο ομάδες μητέρων είναι στατιστικά σημαντική (βλ. Πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Χαρακτηριστικά τών δύο ομάδων μητέρων

Παράγοντας	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μή ναυτικών (N=133)
Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο	Εργατική τάξη 71%	Εργατική τάξη 68%
(επάγγελμα καί εκπαίδευση συζύγου)	Μεσαία τάξη 29%	Μεσαία τάξη 32%
Άπασχόληση τής μητέρας	7%	11%
Εκπαίδευση τής μητέρας	7.2	7.5
Ήλικία τής μητέρας	37.3	37.1
Ήλικία τού πατέρα	42.5	42.3
Χρόνια γάμου	15.1	14.6
Άριθμός παιδιών στήν οικογένεια	2.4	2.3
Ήλικία τών παιδιών (Μ.Ο.)	11.2	11.0

β. Τά ερωτηματολόγια

Γιά τή μελέτη τής συμπεριφοράς τών μητέρων χρησιμοποιήσα, προσαρμοσμένο, τό Κριτήριο Συμπεριφοράς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) στήν τελική του μορφή IV, πού κατασκεύασαν οι Schaefer καί Bell (1958) μέ βάση τά δοκιμαστικά σχέδια I, II καί III. Τό Κριτήριο αυτό είναι ένα ερωτηματολόγιο από 23 όποκλίμακες μέ πέντε ερωτήσεις ή κάθε μία, διαφοροποιημένες καί διασκορπισμένες έτσι πού νά ήην επηρεάζεται αυτός πού τό συμπληρώνει από τίς απαντήσεις πού έχει ήδη δώσει σέ προηγούμενες συγγενικές ερωτήσεις. Οι Marsella et al. (1974) όμαδοποίησαν τίς 23 όποκλίμακες καί πήραν «παράγοντες» μετρικής συμπεριφοράς» γύρω από περιοχές πού θά μπορούσαν νά όνομαστούν: Σχέσεις Συζύγων, Μητρική Κυριαρχία, Μητρική Ύπερπροστατευτικότητα, Κοινωνικοποίηση καί Σεξουαλική Άγωγή.

Στήν έλεύθερη μετάφραση-προσαρμογή τού PARI φρόντισα νά δώσω τό μήνυμα κάθε ερώτησης σέ συσχέτιση μέ τή γενικότερη περιοχή συμπεριφοράς, δέν μπορώ φυσικά νά ισχυριστώ ότι ή προσπάθειά μου αυτή ήταν άπόλυτα πετυχημένη. Στήν άρχή τού ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα) υπάρχουν μερικές γραπτές οδηγίες, όπως καί στό άγγλικό πρωτότυπο. Πέρα από τίς γραπτές οδηγίες έξήγησα καί προφορικά στό όποκειμενα, κατά περίπτωση, πώς νά δώσουν τίς απαντήσεις τους, κλείνοντας σέ ένα κύκλο τήν απάντησή τους: Σ (συμφωνώ άπόλυτα), σ (συμφωνώ άπλώς), δ (διαφωνώ) καί Δ (διαφωνώ άπόλυτα). Οι αντίστοιχοι βαθμοί κάθε απάντησης είναι: 4, 3, 2 καί 1. Δηλαδή τό μεγαλύτερο δυνατό σκόρ σέ κάθε όποκλίμακα είναι 20 καί τό μικρότερο 5. Φυσικά, δέν υπάρχουν σωστές καί έσφαλμένες απαντήσεις, καί ή διαβάθμιση έχει ένδιαφέρον μόνο γιά τήν άνάλυση τών αποτελεσμάτων.

Στό τέλος τού κριτηρίου πρόσθεσα ένα πρόχειρο ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα) μέ ερωτήσεις άναφορικά μέ χαρακτηριστικά τών όποκειμένων καί τών οικογενειών τους (ήλικία, εκπαίδευση, ήλικία γάμου, παιδιά

και ηλικία του άντρα). Οι τρεις τελευταίες ερωτήσεις αναφέρονται στις αντιδράσεις της μητέρας και των παιδιών στην απουσία του άντρα/πατέρα, όπως ή ίδια ή μητέρα της βλέπει.

γ. Χορήγηση των ερωτηματολογίων

Τά έρωτηματολόγια τά χορήγησα τήν άνοιξη του 1979. Στην άρχή σκέφτηκα νά συνδυάσω χορήγηση έρωτηματολογίων και συνέντευξη, όμως λόγω της έκτασης των έρωτηματολογίων κάτι τέτοιο θά άπαιτούσε πολύ χρόνο, πολύτιμο στις μοναχές μητέρες, ενώ θά μείωνε τήν αντικειμενικότητα πού έπεδίωκα μέ ένα δοκιμασμένο κριτήριο συμπεριφοράς, χωρίς νά έγγυθαι τά πλεονεκτήματα μιάς καλά οργανωμένης συνέντευξης. Γι' αυτό, οι μητέρες συμπλήρωσαν τά έρωτηματολόγια μόνες τους στό σπίτι τους σύμφωνα μέ τίς γραπτές και προφορικές οδηγίες, πού προηγουμένως είχα δώσει, και τίς εξηγήσεις πού έδινα κατά περίπτωση.

Η άπουσία των ναυτικών της μελέτης μας είναι τόσο άκανόνιστη σέ διάρκεια—βραχυρόχρονη συνήθως—πού δέν ήταν δυνατόν νά επιτευχθεί ό δρος πού άρχικά είχα θέσει: στις γυναίκες των ναυτικών νά χορηγηθούν τά έρωτηματολόγια δύο φορές (μιά κατά τήν άπουσία — μιά κατά τήν παρουσία του άντρα) ή νά συμπληρηθούν μόνο κατά τίς διάρκειες της άπουσίας του άντρα. Έτσι, και στις γυναίκες των μή ναυτικών και στις γυναίκες των ναυτικών τά έρωτηματολόγια χορηγήθηκαν μιά φορά, ανεξάρτητα από τήν άπουσία ή τήν παρουσία του άντρα από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης. Στην πραγματικότητα, στις 27 από τίς 42 περιπτώσεις ναυτικών ό πατέρας/άντρας άπουσίαζε από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης των έρωτηματολογίων. Όμως ή πραγματική άπουσία του πατέρα κατά τό χρόνο εξέτασης της συμπεριφοράς της μητέρας δέν φαίνεται νά είναι ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας, γιατί ή έναλλαγή άπουσίας-παρουσίας στις πίο πολλές περιπτώσεις λάβαινε χώρα κάθε μιά ή δύο βδομάδες.

Οι μητέρες, τόσο οι γυναίκες των ναυτικών όσο και οι γυναίκες των μή ναυτικών, έλαβαν μέ ένδιαφέρον μέρος στην έρευνα και συμπλήρωσαν πρόθυμα τά έρωτηματολόγια (οι 175 από τίς 187). Ιδιαίτερα οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν νά έχουν συνειδητοποιήσει τά προβλήματα, τά δικά τους και των παιδιών τους, πού ή άπουσία του ναυτικού άντρα/πατέρα δημιουργεί, όπως φαίνεται από τίς απαντήσεις πού έδωσαν στις σχετικές έρωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (πρβ. και σχετικές συνεντεύξεις της προέδρου της ΠΕΣΑΕΝ).

4.2. Αποτελέσματα και συζήτηση

Οι απαντήσεις των υποκειμένων βαθμολογήθηκαν μέ τους βαθμούς 4, 3, 2 ή 1 και γιά κάθε υποκλίμακα βγήκε ένα συνολικό σκόρ από τό άθροισμα των βαθμών των πέντε απαντήσεων του κάθε υποκειμένου και ό μέσος όρος από τίς απαντήσεις όλων των υποκειμένων.

Έγιναν δύο αναλύσεις: πρώτα μέ όλα τά υποκειμένα (μητέρες και των τριών σχολείων) και μετά μέ τίς

μητέρες μόνο των δύο «καλών» σχετικά σχολείων. Γιά τήν έκτίμηση της στατιστικής σημαντικότητας των άποτελεσμάτων (διαφορών ανάμεσα στις δύο ομάδες), χρησιμοποίησα τό t-τέστ (independent-subjects design).

α. Έπιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

Η πρώτη ένóλυση των απαντήσεων των δύο ομάδων μητέρων έδωσε ελάχιστες σημαντικές διαφορές, ενώ οι περ σσότερες διαφορές ήταν μηδαμινές μέ $t < 1$ (βλ. Πίνακα 2). Μόνο δύο διαφορές είναι σημαντικές στό συμβατικό επίπεδο σημαντικότητας 5%: στην ύποκλίμακα 8 «Αδστροφήτητα», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο στις γυναίκες των ναυτικών (13,97 έναντι 12,07), και στην ύποκλίμακα 22 «Επιτάχυνση της ανάπτυξης», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο πάλι στην ομάδα των ναυτικών των ναυτικών (16,31 έναντι 15,14). Μιά άκόμα διαφορά, στην ύποκλίμακα 15 «Ένθάρρυνση ένεργητικότητας», είναι σημαντική στό 10% επίπεδο έμπιστοσύνης, πού συχνά θεωρείται άρκετά ίκανοποιητικό γιά νά επιδέχεται κάποια συζήτηση. Έδώ ό μέσος όρος είναι μεγαλύτερος στις γυναίκες των μή ναυτικών (17,98 έναντι 17,11).

Οι διαφορές αυτές φανερώνουν ότι σέ σύγκριση μέ τίς γυναίκες των μή ναυτικών οι γυναίκες των ναυτικών, πού δέν περισσότερο καιρό ζουν χωρίς τους άντρες τους, άσκούν αδστροφήτο έλεγχο στά παιδιά τους και ίσως μέ τόν τρόπο αυτό νά επιταχύνουν τήν ανάπτυξη τους (π.χ. μέ τό νά τά συνηθίζουν νά πηγαίνουν μόνο τους στην τουαλέτα σέ πολύ μικρή ηλικία — early toilet training). Από τήν άλλη μεριά, οι μητέρες αυτές δέν ένθαρρύνουν ένεργητικότητα στά παιδιά τους στό βαθμό πού ένθαρρύνουν οι μητέρες πού δέν έχουν ναυτικό άντρα: αυτό φαίνεται νά έρχεται σέ αντίθεση μέ τό προηγούμενο αποτέλεσμα, τήν τάση δηλαδή των ναυτικών των ναυτικών νά επιταχύνουν τήν ανάπτυξη του παιδιού.

Κατά τήν έρμηνεία του Marsella και των συνεργατών του, τά δύο πρώτα εόρήματα (αδστροφήτος έλεγχος και επιταχύνση της ανάπτυξης) είναι έκδοήσεις μητρικής κυριαρχίας και έλέγχου. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα φαίνεται λογικό νά δεχτούμε ότι ή μητέρα πού άσκει αδστροφή έλεγχο στά παιδιά της από τί βρεφική ηλικία είναι πολύ πιθανό νά έλέγχει ή νά περιορίζει και τήν ένεργητικότητα (δραστικότητα) του παιδιού της άργότερα.

Γενικά, φαίνεται ότι οι μητέρες πού έχουν άντρα ναυτικό και άνατρεφουν μοναχές τά παιδιά τους είναι πίο αδστρέες (αυταρχικές) στά παιδιά τους από τίς μητέρες πού δέν έχουν άντρα ναυτικό. Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν ένδείξεις ότι οι μοναχές μητέρες είναι πίο αυταρχικές στά παιδιά τους και πίο απαιτητικές από τίς μητέρες πού έχουν πάντα κοντά τους τους άντρες τους. Ό Gregory (1965) π.χ. ισχυρίζεται ότι οι μοναχές μητέρες έχουν πίο μεγάλες απαιτήσεις από τά παιδιά τους σέ σύγκριση μέ τίς μητέρες στις «κανονικές» οικογένειες. Έπίσης ό Tiller στή μελέτη των ναυτικών οικογενειών στην Νορβηγία (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) άναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας. Μέσοι όροι άπαντήσεων στις ύποκλίμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=133)	Διαφορές
1	Ενθάρρυνση έκφρασης	17.00	17.08	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.31	18.35	t<1.0
3	Απομόνωση της μητέρας	15.98	16.67	t=1.31, P>0.05
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.55	17.63	t<1.0
5	Μαρτύριο	17.71	17.55	t<1.0
6	Φόβος τραυματισμού του μωρού	16.57	16.05	t=1.16, P>0.05
7	Συζυγικές διενέξεις	17.00	16.64	t<1.0
8	Αυστηρότητα	13.97	12.07	t=2.08, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.17	15.25	t<1.0
10	Άποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	16.62	16.79	t<1.0
11	Άποθέωση	16.71	16.35	t<1.0
12	Καταστολή επιθετικότητας	16.58	16.76	t<1.0
13	Άπόρριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.76	13.46	t<1.0
14	Ίσότητα	16.05	16.36	t<1.0
15	Ενθάρρυνση ενεργητικότητας	17.11	17.98	t=1.66, P<0.10*
16	Άποφυγή επικοινωνίας	16.55	16.30	t<1.0
17	Άδιαφορία συζύγου	16.90	17.00	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	15.70	16.18	t<1.0
19	Υπεροχή της μητέρας	16.60	16.72	t<1.0
20	Επέμβαση	17.81	18.46	t=1.61, P>0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.90	17.75	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	16.31	15.14	t=2.01, P<0.05*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.81	16.00	t<1.0

κών, περισσότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών, τείνουν να συνιστούν ύπακοή και εγγένεια στά παιδιά τους. Στη μελέτη των Crain και Stamm (1965) τά παιδιά των ναυτικών χαρακτηρίσαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από ό,τι τά παιδιά των μη ναυτικών.

Ο Marsella και οι συνεργάτες του (1974), που χρησιμοποίησαν τό Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσα κι εγώ, βρήκαν ότι οι γυναίκες των αξιωματικών του ναυτικού (υποβρύχιου στόλου) είναι περισσότερο αυταρχικές και απαιτητικές κατά την περίοδο παραμονής των αντρών τους στη στεριά. Όμως τά ευρήματα αυτής της μελέτης δέν μπορούν να συγκριθούν άμεσα με τά δικά μας, γιατί ό Marsella κι οι συνεργάτες του κοίταξαν γιά διαφορές στη συμπεριφορά της μητέρας κατά τις περιόδους παρουσίας και άπουσίας του πατέρα/άντρα (home-duty rotation), ενώ έμεις ενδιαφερόμαστε γιά διαφορές στη συμπεριφορά γυναικών ναυτικών και μη ναυτικών. Στην ίδια μελέτη διαπιστώθηκαν σημεία συζυγικής δυσαρέσκειας και διενέξεων κατά την περίοδο της παρουσίας του άντρα στο σπίτι. Στη δικιά μας έρευνα δέν διαπιστώθηκαν τέτοιες τάσεις μεταξύ των γυναικών των ναυτικών—άν και οι μικροδιαφορές δείχνουν ότι υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις. Ο Tiller επίσης αναφέρει τάσεις ύ-

περπροστατευτικότητας των γυναικών των ναυτικών—άλλά και σ' αυτή την περιοχή δέν διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων μητέρων της έρευνάς μας, όπως δείχνουν οι μέσοι όροι των σχετικών ύποκλίμακων 2 «Καλλιέργεια εξάρτησης» και 6 «Φόβος τραυματισμού του μωρού».

Τό μόνο συμπέρασμα που θά μπορούσαμε να διατυπώσουμε από την παραπάνω ανάλυση των αποτελεσμάτων είναι ότι οι μητέρες που έχουν άντρες ναυτικούς και ζουν γι' αυτό, τόν περισσότερο καιρό, μόνες τους με τά παιδιά πιθανόν να είναι πιο αυστηρές και πιο άπαιτητικές από τις μητέρες που έχουν τούς άντρες τους μαζί τους στο σπίτι. Φαίνεται ότι οι γυναίκες των ναυτικών—και κατά έκτεταση όλες οι μοναχές μητέρες—συναντούν δυσκολίες ανατρέφοντας μόνες τους τά παιδιά τους. Βλέπουν ότι είναι ανάγκη να είναι αυστηρές με τά παιδιά τους, ιδιαίτερα τά αγόρια (βλ. Hoffman, 1971), και ότι πρέπει να παίξουν και τό ρόλο του πατέρα, που παραδοσιακά είναι πιο αυταρχικός και πιο άπαιτητικός (πρβ. και τόν instrumental ρόλο της φανκτιοναλιστικής θεωρίας του Parsons).

Τό ότι δέν παρατηρήθηκαν άλλες σημαντικές διαφορές στη συμπεριφορά των δύο ομάδων μητέρων μπορεί να όφείλεται στην ακανόνιστη και γενικά μικρής διάρκειας άπουσία των ναυτικών συζύγων, που

δέν προκαλεί γι' αυτό μεγάλες αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας, όπως εξηγούν και οι Crain και Stamm, ή τουλάχιστον όχι τόσο μεγάλες ώστε να γίνουν φανερές στις απαντήσεις των μητέρων στο κριτήριο συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσαμε.

Πρέπει ακόμα να προσθέσουμε ότι οι δύο ομάδες μητέρων δέν διέφεραν σημαντικά στους άλλους ανεξάρτητους παράγοντες, όπως σημειώσαμε παραπάνω. Άλλα και ο παράγοντας που μελετάμε, δηλαδή «άπουσία-παρουσία του άντρα», αν κρίνουμε από τα αποτελέσματα της παραπάνω ανάλυσης, δέν φαίνεται να διαφοροποιεί σημαντικά μεταξύ των οικογενειών των ναυτικών και των οικογενειών των μη ναυτικών τη συμπεριφορά της μητέρας.

Άλλα καθώς ανέλυσα τα αποτελέσματα, παρατήρησα μία διαφορά στις απαντήσεις των μητέρων από τη «φτώχη» συνοικία και των μητέρων από τις συγκριτικά «καλύτερες» συνοικίες. Έχοντας υπόψη την επίδραση που το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον ασκεί γενικά στη διαμόρφωση τάσεων και συμπεριφοράς, αποφάσισα να περιορίσω την εξέταση των επιδράσεων της διακοπτόμενης άπουσίας του ναυτικού άντρα στη συμπεριφορά των μητέρων μόνο από τα δύο σχετικά καλά σχολεία του Πειραιά, συνεκτιμώντας και τη διαπίστωση της προηγούμενης μελέτης μου (Κοντογιώργος, 1977) ότι οι επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα (έδω άντρα) είναι λιγότερο φανερές σε οικογένειες χαμηλού γενικά κοινωνικοοικονομικού επιπέδου.

β. Έπιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας σε δύο «καλά» σχολεία

Όπως και στην προηγούμενη ανάλυση, εξέταση πρώτα τα χαρακτηριστικά των δύο ομάδων μητέρων, δηλαδή γυναικών ναυτικών και μη ναυτικών, στα δύο «καλά» συνοικιακά σχολεία του Πειραιά. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στις δύο ομάδες μητέρων δέν είναι τόσο μεγάλες, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουν επηρεάσει τα αποτελέσματα. Από τους ναυτικούς πατέρες 67% ήταν αξιοματικοί με γυμνασιακή ή μεταγυμνασιακή μόρφωση (42%) το αντίστοιχο ποσοστό των μη ναυτικών πατέρων, που από το επάγγελμα και την εκπαίδευσή τους μπορούν να χαρακτηριστούν «μεσαίας τάξης», ήταν 38%. Παρατηρούμε ότι στις οικογένειες των «καλών» συνοικιών υπάρχει ένα μεγαλύτερο ποσοστό οικογενειών «μεσαίας τάξης» απ' ό,τι στο σύνολο των οικογενειών που εξετάσαμε. Το ποσοστό των μητέρων που εργάζονται ήταν κι εδώ πολύ χαμηλό και στην ομάδα των γυναικών ναυτικών και στην ομάδα των γυναικών μη ναυτικών (6% και 7% αντίστοιχα). Στις οικογένειες των μη ναυτικών η μέση ηλικία των παιδιών ήταν κάπως μεγαλύτερη από τη μέση ηλικία των παιδιών των ναυτικών, αλλά η διαφορά δέν θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντική, αφού τό έδω από τα δύο ή τρία παιδιά των οικογενειών ήταν της ίδιας ηλικίας (ίδιας τάξης). Θά πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στα δύο «καλά» σχολεία η έρευνα περιορίστηκε σε μητέρες παιδιών της έκτης τάξης μόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χαρακτηριστικά των δύο ομάδων στα «καλά» συνοικιακά σχολεία

Παράγοντας	Γυναίκες ναυτικών (N=16)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=68)
Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο (επάγγελμα και εκπαίδευση συζύγου)	Εργατική τάξη 58%	Εργατική τάξη 62%
Άπασχόληση της μητέρας	Μεσαία τάξη 42%	Μεσαία τάξη 38%
Εκπαίδευση της μητέρας	6%	7%
Ηλικία της μητέρας	7.7	7.4
Ηλικία του πατέρα	37.11	37.6
Χρόνια γάμου	42.9	42.8
Αριθμός παιδιών στην οικογένεια	14.7	14.9
Ηλικία παιδιών	2.2	2.4
	10.3	11.1

Οι διαφορές των δύο ομάδων μητέρων στο κριτήριο συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσαμε φαίνονται στον Πίνακα 4. Όπως βλέπουμε στον πίνακα, έπανεμφανίστηκαν οι διαφορές που παρατηρήσαμε στην ανάλυση των απαντήσεων των υποκειμένων. Από τις στατιστικά σημαντικές διαφορές στις υποκλίμακες 8 «Αυστηρότητα» και 22 «Επιτάχυνση ανάπτυξης» επιβεβαιώνεται η μεγαλύτερη αυστηρότητα και η τάση για αυστηρότερο έλεγχο που χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά των μητέρων-γυναικών ναυτικών σε σύγκριση με τις μητέρες-γυναίκες μη ναυτικών. Στην υποκλίμακα 15 «Ενθάρρυνση ενεργητικότητας», η διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων μητέρων δέν είναι τόσο μεγάλη, για να είναι στατιστικά σημαντική, είναι όμως στην ίδια κατεύθυνση και φανερόνται μία μεγαλύτερη τάση για ενθάρρυνση ενεργητικότητας στις γυναικές των μη ναυτικών.

Παρατηρήθηκαν επί πλέον τρεις άλλες σημαντικές διαφορές. Στην υποκλίμακα 6 «Φόβος τραυματισμού του μωρού» ($P<0.05$), στην υποκλίμακα 11 «Αποθώωση της μητέρας» ($P<0.01$) και στην υποκλίμακα 18 «Καταστολή του σέξ» ($P<0.05$).

Οι γυναικές των ναυτικών έδειξαν μεγαλύτερο φόβο πρόκλησης βλάβης στο μωρό (παιδί τώρα) από τις γυναικές των μη ναυτικών. Οι κατασκευαστές του PARI, Schaefer και Bell (1958), σημειώνουν ότι αυτή η υποκλίμακα «κατασκευάστηκε από ενδιαφέρον, στις κλινικές παρατηρήσεις, για την έκδηλωση άσυνειδητων έχθρικών συναισθημάτων άπέναντι στο μωρά τους από άρρωστες ψυχικά μητέρες». Σύμφωνα με τη φροϊντιανή θεωρία, αυτό φαίνεται σαν ένας μηχανισμός άμυνας στο έγώ, ένας μηχανισμός αντίδρασης (reaction formation) της ψυχικά άρρωστης μητέρας, που «ντώνει» με υπερβολική-παθολογική άγάπη τα «έχθρικά» συναισθήματα άπέναντι στο παιδί της. Όμως κανένα άλλο σμαδί ψυχικής διαταραχής δέν παρατηρήθηκε στη συμπεριφορά των γυναικών των ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας στά δύο «καλά» σχολεία. Μέσοι όροι απαντήσεων στις υποκλίμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=16)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=68)	Διαφορές
1	Ενθάρρυνση έκφρασης	17.38	17.22	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.13	18.22	t<1.0
3	Απομόνωση της μητέρας	16.06	16.79	t<1.0
4	Σπασμο της βούλησης	17.62	17.59	t<1.0
5	Μαρτύριο	18.50	17.39	t=1.40, P>0.05
6	Φόβος τραυματισμού του μωρού	17.56	16.04	t=2.03, P<0.05*
7	Συνυγικές διενέξεις	16.94	16.60	t<1.0
8	Αδστηρότητα	14.37	12.56	t=2.16, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.94	15.18	t<1.0
10	Αποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	17.69	17.07	t<1.0
11	Αποθέωση	13.31	16.32	t=3.86, P<0.01*
12	Καταστολή επιθετικότητας	17.50	16.53	t=1.16, P>0.05
13	Απόρριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.06	13.87	t<1.0
14	Ισότητα	16.00	16.65	t<1.0
15	Ενθάρρυνση ενεργητικότητας	17.19	17.79	t<1.0
16	Αποφυγή επικοινωνίας	16.62	16.47	t<1.0
17	Αδιαφορία συζύγου	17.06	17.50	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	14.25	16.26	t=2.00, P<0.05*
19	Υπεροχή της μητέρας	15.63	17.04	t=1.81, P<0.10*
20	Επέμβαση	17.75	18.59	t=1.02, P<0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.75	17.78	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	17.25	15.76	t=1.87, P<0.10*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.62	16.07	t<1.0

κόν, όπως θα μπορούσε να φανεί στις υποκλίμακες 9 «Νευρικότητα» και 5 «Μαρτύριο».

Ο υπερβολικός φόβος της μοναχής μητέρας, στις οικογένειες των ναυτικών, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν ένα σημάδι υπερπροστατευτικότητας και έλεγχου που γενικά παρατηρούνται σε μοναχές μητέρες (βλ. Stoltz, 1954· Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Κοντογιώργος, 1977). Οι μητέρες που έχουν την τάση να έλεγχαν και να περιορίζουν τις κινήσεις και δραστηριότητες των παιδιών τους πιθανόν να κινούνται από φόβο μήπως κτυπήσουν τα παιδιά τους ή μήπως κι οι ίδιες τα τραυματίσουν, όσο είναι μικρά και τα «νταντεύουν» (π.χ. στο μπάνιο). Είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε ότι οι μοναχές μητέρες, ακριβώς επειδή μεγαλώνουν τα παιδιά τους και φροντίζουν την οικογένειά τους μοναχές, χωρίς τη βοήθεια του άντρα τους, έχουν επίγνωση των αυξημένων ευθυνών τους και αυτό τις κάνει να ανησυχούν για την επάρκεια τους στο διπλό ρόλο της μητέρας και του πατέρα (πρβ. τις θέσεις των: Glasser και Navarre, 1965· Marsden, 1969· Ferri και Robinson, 1976 καθώς και την ανάλυση στο προηγούμενο κεφάλαιο).

Η τελευταία εξήγηση συνδυάζεται και με τη μεγαλύτερη «Deification» (ἀποθέωση) των γυναικών των μη ναυτικών (P<0.01), που φανερώνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και σιγουριά των μητέρων στις μη

ναυτικές οικογένειες σε σύγκριση με τις μητέρες των ναυτικών οικογενειών. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και στο αποτέλεσμα της υποκλίμακας 19 «Ascendance of the mother» (Υπεροχή της μητέρας). Η αυξημένη αυτοπεποίθηση και σιγουριά των γυναικών των μη ναυτικών, ή καλύτερα η μειωμένη αυτοπεποίθηση και σιγουριά των γυναικών των ναυτικών έχει την εξήγησή της στην απουσία του άντρα στις οικογένειες των ναυτικών. Η μητέρα της ναυτικής οικογένειας, στερούμενη τον άντρα, την πηγή κύρους και δύναμης και ακόμα την έγγηση ασφάλειας και σιγουριάς, πιθανόν να μην αισθάνεται σίγουρη και ασφαλής στη θέση της σαν μορφής κύρους και σεβασμού στην οικογένεια—στην περίπτωση της μάλιστα αποκλειστικής, λόγω απουσίας του πατέρα—που κανονικά αισθάνεται η μητέρα που έχει πάντα κοντά της τον άντρα της και ιδιαίτερα όταν είναι σίγουρη για την αγάπη και την εκτίμησή του. Όπως σημειώνει και η πρόεδρος της ΠΕΣΑΕΝ (έφημ. *Πρωινή Έλευθεροτυπία*, 15.8.79), «η γυναίκα των ναυτικών δεν διαθέτει αυτή την 'παρουσία', που θα εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για ήρεμη και ζεστή συμπεριφορά της μητέρας απέναντι στο παιδί της...».

Η έλλειψη αυτή της σιγουριάς και αυτοπεποίθησης μπορεί να δώσει τις μοναχές μητέρες στην προσπάθεια ισχυροποίησης της θέσης τους με ασθηρούς

ελέγχους, περιορισμούς και απαγορεύσεις, που δπως είδαμε αποτελούν χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τους προς το παιδί (τακτική άνατροφή).

Από τη σφαιρική αυτή εξέγηση των αποτελεσμάτων ξεφεύγει το αποτέλεσμα στην υποκλίμακα 15 «Καταστολή του σέξ». Κατά μέσο όρο, οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν ότι καταστέλλουν λιγότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών το σέξ στα παιδιά τους. Θά πρέπει όμως νά διευκρινίσουμε ότι έδώ ό όρος «Καταστολή του σέξ» (Suppression of sex) δέν σημαίνει αυτό που θά ονομάζαμε «αποθάρρυνση σεξουαλικής συμπεριφοράς», στά άγόρια ή στά κορίτσια, που έπηρεάζει τή μάθηση του ρόλου του φύλου. Από τό περιεχόμενο των πέντε έρωτήσεων της υποκλίμακας βλέπει κανένας ότι μάλλον σημαίνει τή στάση της μητέρας σέ ό,τι θά ονομάζαμε «σεξουαλική άγωγή» του παιδιού.

Η έλληνική κοινωνία γενικά, πρέπει νά τό παραδεχτούμε, βρίσκεται άκόμα σέ υπανάπτυξη σέ ό,τι άφορά στή στάση και τις αντίδράσεις της στό ταμπού του σέξ. Η σεξουαλική άγωγή των παιδιών και των έφηβων, έμπισμα ή άνεπισημα, στό σχολείο ή στην οικογένεια, και γενικά κάθε τι που έχει σχέση μέ τό σέξ άποφeyεται ή και καταστέλλεται. Αυτό βέβαια δέν ισχύει, ή ισχύει λιγότερο, σέ οικογένειες μέ προοδευτικές ιδέες σέ γενικά και ειδικά κοινωνικά θέματα, που συχνά δανείζεται ή νεοέλληνική κοινωνία από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Ίδιαίτερα άναφορά πρέπει νά γίνει έδώ σέ όσες οικογένειες ή σέ όσους έρχονται σέ έπαφή μέ άλλες προοδευτικότερες κοινωνίες.

Οι ναυτικοί μας ταξιδεύουν σέ όλο τον κόσμο και έρχονται σέ έπαφή μέ ανθρώπους από διάφορες κοινωνίες και συνειδητά ή άσυνειδητά φέρνουν στην οικογένειά τους νέες ιδέες, που άναποφeyεται έπηρεάζουν τή στάση και συμπεριφορά των άλλων μελών της οικογένειας και ιδιαίτερα της μητέρας. Επί πλέον, κι οι ίδιες οι γυναίκες των ναυτικών συχνά ταξιδεύουν μαζί μέ τους άντρες τους, ίδιως οι γυναίκες των αξιωματικών, και αυτή ή έπαφή τους μέ τον πολιτισμό άλλων λαών διευκολύνει την υιοθέτηση νέων ιδεών, μεταξύ των άλλων και γύρω από τή σεξουαλική άγωγή των παιδιών.

Θά ήταν χρήσιμο και ένδιαφέρον νά εξετάζαμε την έγκυρότητα αυτής της άποψης στην στάση των ίδιων των παιδιών σέ θέματα σέξ, άλλα δέν είχε γίνει τέτοια πρόβλεψη κατά τό σχεδιασμό της έρευνας. όπωςδήποτε, είναι μία πολύ καλή περιοχή για μελλοντική δουλειά.

Γιά τον ίδιο λόγο, δέν είμαστε σέ θέση νά κρίνουμε, λαμβάνοντας ύπόψη τή στάση των παιδιών, την έγκυρότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας και την αλήθεια της βασικής υπόθεσης που διατυπώσαμε στην άρχη, ότι δηλαδή ή άπουσία του ναυτικού πατέρα έπηρεάζει τη συμπεριφορά της μητέρας και άσκει έτσι έμμεσες επιδράσεις στό παιδί και άκόμα ότι κατά ένα μέρος οι επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα στό παιδί άσκούνται διά μέσου των επιδράσεων στη συμπεριφορά της μητέρας.

Από τά αποτελέσματα της έρευνάς μας καταλήγουμε στό συμπέρασμα ότι ή άπουσία του ναυτικού πατέρα φαίνεται ότι έπηρεάζει τη συμπεριφορά της μητέ-

ρας όσον άφορά στην άνατροφή των παιδιών και ότι άσκει έτσι έμμεσες—πέρα από τις άμεσες—επιδράσεις στην άνάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Γιά νά δώσω μεγαλύτερη έγκυρότητα σ' αυτό τό συμπέρασμα, παραθέτω παρακάτω τις άπαντήσεις των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών στις τρεις τελευταίες έρωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου που πρόσθεσα στό τέλος του κριτηρίου συμπεριφοράς και που δείχνουν πώς οι ίδιες οι μητέρες βλέπουν τις επιδράσεις της άπουσίας του άντρα/πατέρα στη συμπεριφορά τή δική τους και των παιδιών τους.

γ. Οι άπαντήσεις των μητέρων

Οι τρεις τελευταίες έρωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (έρωτήσεις 10, 11 και 12), που άναφέρονται στην προσωπική γνώμη των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών ως προς τόν έπηρεασμό της δικής τους συμπεριφοράς και της συμπεριφοράς των παιδιών από τή διακοπτόμενη άπουσία του άντρα/πατέρα, είναι οι έξης:

1. Η συχνή άπουσία του συζύγου έπηρεάζει τή συμπεριφορά σας;
2. Τά παιδιά έπηρεάζονται από τήν άπουσία/παρουσία του πατέρα;
3. Παρατηρείτε διαφορές στη συμπεριφορά τους;

Στην πρώτη έρώτηση 31 από τις 42 γυναίκες ναυτικών (74%) άπάντησαν ότι ή άπουσία του άντρα έπηρεάζει τή συμπεριφορά τους. Η διαφορά από τό ποσοστό των γυναικών που άπάντησαν άρνητικά (26%) είναι στατιστικά σημαντική στό 1% επίπεδο έμπιστοσύνης. Σ' αυτό τό έρώτημα οι μητέρες των έλληνικών ναυτικών οικογενειών άπάντησαν όπως οι μητέρες των άμερικάνικων ναυτικών οικογενειών της μελέτης του Marsella και των συνεργατών του (1974) και οι μοναχές μητέρες των βρετανικών οικογενειών της μελέτης των Ferri και Robinson (1976). Οι Έλληνίδες μητέρες των ναυτικών οικογενειών έχουν συνειδητοποιήσει ότι ή στέρηση ή ή συχνή άπουσία του άντρα της έπηρεάζει κατά διάφορους τρόπους και ότι αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στη συμπεριφορά τους προς τό παιδί (πρβ. και τις δηλώσεις της προέδρου της ΠΕΣΑΝ).

Στή δεύτερη έρώτηση οι μητέρες άπάντησαν ότι και τά παιδιά τους έπηρεάζονται από τή συχνή άπουσία του πατέρα. 38 από τις 42 μητέρες (90%) παραδέχονται άλλಾಗως στη συμπεριφορά των παιδιών τους έξ αίτίας της δουλειάς του πατέρα τους που τόν υποχρεώνει νά βρίσκεται τον περισσότερο καιρό μακριά από τήν οικογένειά του και νά τήν έπισκέπτεται συχνά ή σπάνια, για λίγες μέρες ένδιάμεσα. Η διαφορά από τό ποσοστό των μητέρων που άνάφεραν ότι ή άπουσία/παρουσία του πατέρα δέν έπηρεάζει τά παιδιά τους είναι σημαντική στό 1% επίπεδο σημαντικότητας.

Και στην τρίτη έρώτηση, που οι μητέρες ρωτήθηκαν ειδικά αν παρατηρούν διαφορές στη συμπεριφορά των παιδιών τους κατά τις άναλλασσόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του πατέρα στό σπίτι, οι περισσότερες (34 από τις 42 ή 81%) άπάντησαν καταφατι-

κά· και αυτή η διαφορά είναι σημαντική στο ύψηλό επίπεδο εμπιστοσύνης 160.

Κι εδώ δεν είναι δυνατόν να εξετάσουμε στη στάση των ίδιων των παιδιών την έγκυρότητα των απαντήσεων των μητέρων, όμως δεν έχουμε λόγους να αμφισβητούμε την ειλικρίνεια τους, όταν αποκαλύπτουν ότι και οι ίδιες και τα παιδιά τους επηρεάζονται από την απουσία του άντρα/πατέρα. Το αντίθετο μάλιστα θα περίμενε κανένας, άρνητικές δηλαδή απαντήσεις, αν οι μητέρες σκέπτονταν να «εξωραίσουν» τις απαντήσεις τους, όπως συμβαίνει συχνά σε κοινωνιολογικές έρευνες και τέτοι προσωπικότητας (τό γνωστό «faking»). Δεν αποκλείεται ακόμα, αν ρωτούσαμε για αλλαγές και στη δική τους συμπεριφορά κατά τις έναλλασσόμενες περιόδους απουσίας-παρουσίας του άντρα στο σπίτι, να παίρναμε καταφατικές απαντήσεις, όπως φαίνεται από τις δηλώσεις των γυναικών της ΠΕΣΑΕΝ και οι όπως αποδείχτηκε πειραματικά στη μελέτη του Marsella και των συνεργατών του.

Πέρα από τις συνέπειες που έχει σαν ανεξάρτητος παράγοντας αυτή καθαυτή η παρουσία ή η απουσία του πατέρα σαν άντρικού μοντέλου στη ναυτική οικογένεια, με τις συχνές εναλλαγές οικογενειακής καταστάσεως-οργάνωσης και κυρίως λειτουργίας—ή ισορροπία και η σταθερότητα της οικογένειας διαταράσσεται σοβαρά και όχι σπάνια δημιουργούνται καταστάσεις αρκετά επικίνδυνες με τις συχνές μάλιστα αμφισβητούμενες και άκρως εκδηλωμένες συμπεριφορές του ίδιου του πατέρα. Γίνεται έτσι ένας κύκλος, όπως σημειώνει η πρόεδρος της ΠΕΣΑΕΝ, «που, ξεκινώντας από τη νευρωτική γυναίκα του ναυτικού, περνάει στο παιδί, από εκεί στον άντρα και καταλήγει πάλι στη γυναίκα», θα συμπληρώναμε: στο παιδί.

Άλλα και οι εξωτερικές λειτουργίες της οικογένειας, οι κοινωνικές της λειτουργίες (επαφές, οργανώσεις, κοινωνική ζωή) επηρεάζονται άρνητικά από τη συχνή απουσία του άντρα/πατέρα, που σύμφωνα με τον «instrumental» ρόλο του είναι ο κύριος σύνδεσμος οικογένειας-κοινωνίας και αντίστροφα (βλ. κεφ. 3· επίσης Κοντογιώργος, 1977).

5. συμπεράσματα

Από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας, που τα συζητήσαμε σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών και τις απαντήσεις των μητέρων στις σχετικές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, βγαίνει το συμπέρασμα ότι η διακοπόμενη απουσία του πατέρα για διάφορα χρονικά διαστήματα τον περισσότερο καιρό, όπως είναι η απουσία των Έλλήνων ναυτικών, επηρεάζει συνήθως τη στάση της μητέρας και τη συμπεριφορά της απέναντι στο παιδί.

Οι αναλύσεις των απαντήσεων των μητέρων στο Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μου, 42 γυναικών ναυτικών και 133 γυναικών μη ναυτικών, έδειξαν ότι οι μητέρες των ναυτικών οικογενειών πιθανόν να είναι πιο αυστηρές και πιο απαιτητικές από τις μητέρες των άλλων οικογενειών. Οι γυναίκες των ναυτικών, που στερούνται τον άντρα τους τον περισσότερο καιρό, πιθανόν να νοιώθουν ά-

νησυχία για την επάρκειά τους στο ρόλο τους και να μη νοιώθουν σιγουριά και αυτοπεποίθηση ως μορφές κύρους και σεβασμού στην οικογένεια. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η μεγαλύτερη ασυμμετρία και ο συχνότερος έλεγχος των γυναικών των ναυτικών, σε σύγκριση με τις γυναίκες των μη ναυτικών, μπορεί να μαρτυρούν τις προσπάθειες των μοναχών μητέρων, συνειδητές ή ασυνειδητές, να κρύβουν ή να εξουδετερώνουν τα αισθήματα ανασφάλειας και ανεπάρκειας που, όπως είδαμε, είναι πιθανόν να νοιώθουν. Όπως οι ίδιες οι μητέρες δηλώνουν (πρβ. συνεντεύξεις της προέδρου της ΠΕΣΑΕΝ), αίτια αυτών των αισθημάτων ανασφάλειας και ανεπάρκειας είναι η έλλειψη στοργής και ύποστηρίξης που η απουσία του άντρα σημαίνει ανάμεσα στα άλλα για τη μοναχή μητέρα.

Στις προσωπικές δηλώσεις τους οι μοναχές μητέρες μιλούν και για κάποια συμπτώματα ανησυχίας και νευρικότητας και για τάσεις απομόνωσης και κλειστής οικογενειακής ζωής. Τέτοια στοιχεία δεν έδωσε το Κριτήριο Συμπεριφοράς, όμως αυτά τα συμπτώματα είναι σύμφωνα με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών, που συζητήσαμε στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας μας.

Επί πλέον, οι μητέρες των ναυτικών οικογενειών παραδέχτηκαν στις σχετικές ερωτήσεις ότι η συχνή απουσία του άντρα/πατέρα επηρεάζει τη συμπεριφορά τη δική τους και των παιδιών. Βασική θέση της εργασίας αυτής είναι ότι η απουσία του πατέρα επηρεάζει το παιδί όχι μονάχα άμεσα αλλά και έμμεσα, διά μέσω δηλαδή των επιδράσεων που άσκει στη συμπεριφορά της μητέρας απέναντι στο παιδί. Έπιβεβαιώνοντας και στις έλληνικές ναυτικές οικογένειες τις επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας, που παρατηρήθηκαν σε άλλες παρόμοιες έρευνες με ναυτικές οικογένειες (Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Crain και Stamm, 1965· Marsella et al., 1974), η μικρή έρευνα του Πειραιά αποτελεί μία προσπάθεια ανακάλυψης ενός από τους τρόπους με τους οποίους η απουσία του πατέρα άσκει τις βλαβερές επιδράσεις της στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού (βλ. Κοντογιώργος, 1977).

Βέβαια χρειάζεται πολλή εργασία, κυρίως έρευνητική, για να εντοπιστούν όλοι οι δυνατόι τρόποι με τους οποίους η διά μέσου των οποίων η απουσία του πατέρα άσκει τις επιδράσεις της στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια η διαθεσιμότητα του πατέρα και ο βαθμός συμμετοχής του στην ανατροφή των παιδιών και στη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας φαίνονται να είναι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη λειτουργικότητα της οικογένειας και τη συμπεριφορά της μητέρας και των παιδιών. Ο ρόλος του πατέρα στη σύγχρονη οικογένεια και κοινωνία φαίνεται να υφίσταται μεγάλες αλλαγές, απομακρυνόμενος από το παραδοσιακό πρότυπο του «κουβαλιτή» ή του προστάτη. Με την αυξανόμενη έξοδο των γυναικών—και των Έλλήνων—στην αγορά εργασίας, οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας γίνονται συμπληρωματικοί και μία προσπάθεια όρισμού τους στις νέες συνθήκες οικογένειας και ζωής φαίνεται μία πολύ καλή περιοχή για συστηματική έρευνα και μελέτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bach, C. (1946), «Father Fantasies and Father Typing in Father-separated Children», *Child Development*, 17, 63-80.
2. Biller, H.B. (1974), *Paternal Deprivation*. D.C.Heath.
3. Biller, H.B. and Bahm, R.M. (1971), «Father Absence, Perceived Maternal Behaviour and Masculinity of Self-concept among Junior High School Boys», *Developmental Psychology*, 4, 178-181.
4. Blanchard, R.W. and Biller, H.B. (1971), «Father Availability and Academic Performance among Third-grade Boys», *Developmental Psychology*, 4, 301-305.
5. Bowlby, J. (1951), *Maternal Care and Mental Health*. Geneva: W.H.O. Monograph No 2.
6. Clausen, J.A. (1966), «Family Structure, Socialization and Personality», in Hoffman, L.W. and Hoffman, M.L. (Eds), *Review of Child Development Research*, v.2, N.York: Russel Sage Foundation.
7. Crain, A.J. and Stamm, C.S. (1965), «Intermittent Absence of Fathers and Children's Perceptions of Parents», *Journal of Marriage and the Family*, 27, 344-377.
8. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1977), *Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος*.
9. Εφημ. Πρωινή Έλευθεροτυπία, 15.8.1979.
10. Ferri, E. and Robinson, H. (1976), *Coping Alone*. Slough: NFER.
11. Glasser, P. and Navarre, E. (1965), «Structural Problems of the One-Parent Family», *Journal of Social Issues*, 24, 98-109.
12. Gregory, I. (1965), «Introspective Data Following Childhood Loss of a Parent», *Archives of Gen. Psychiatry*, 13, 99-119.
13. Hetherington, E.M. (1972), «Effects of Father Absence on Personality Development in Adolescent Daughters», *Developmental Psychology*, 7, 313-326.
14. Hoffman, M. (1971), «Father Absence and Conscience Development», *Developmental Psychology*, 4, 400-406.
15. Kontogiorgos, V. (1977), *Parental Absence and Achievement among Greek Primary School Children*, MED thesis, University of Dundee.
16. Kopf, K.E. (1970), «Family Variables and School Adjustment of Eighth Grade Father-Absent Boys», *The Family Coordinator*, 19, 145-150.
17. Landy, F., Rosenberg, B.G., and Sutton-Smith, B. (1969), «The Effects of Limited Father Absence on Cognitive Development», *Child Development*, 40, 941-944.
18. Lynn, D. (1974), *The Father: His Role in Child Development*. California: Brooks/Cole Publishing Company.
19. Lynn, D., and Sawrey, W.L. (1959), «The Effects of Father Absence on Norwegian Boys and Girls», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 258-262.
20. Marsden, D. (1969), *Mothers alone*. London: Penguin Press.
21. Marsella, A.J., Dubanoski, R.A., and Mohs, K. (1974), «The Effects of Father Presence and Absence upon Maternal Attitudes», *Journal of Genetic Psychology*, 125, 257-263.
22. McCord, J., McCord, W., and Thurber, E. (1962), «Some Effects of Paternal Absence on Male Children», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 64, 361-369.
23. Meerloo, J. (1956), «The Father Cuts the Cord: The Role of the Father as Initial Transference Figures», *American Journal of Psychotherapy*, 10, 471-480.
24. Nash, J. (1965), «The Father in Contemporary Culture and Current Psychological Literature», *Child Development*, 36, 261-297.
25. Pringle, M.Kellmer (1971), *Deprivation and Education*. London: Longman.
26. Pringle, M.Kellmer (1974), *The Needs of Children*. London: Hutchinson and Co.
27. Santrock, J.W. (1972), «Relation of Type and Onset of Father Absence to Cognitive Developments», *Child Development* 43, 455-469.
28. Schaefer, E.S., and Bell, R.Q. (1958), «Development of a Parental Attitude Research Instruments», *Child Development*, 29, 339-361.
29. Start, A. and Start, K.B. (1974), «The Relation between Birth Order and Effort or Conscientiousness among Primary School Children», *Research in Education*, 12, 1-8.
30. Stoltz, L.M. et al. (1954), *Father Relations of War-born Children*. Stanford: Stanford University Press.
31. Sutton-Smith, B., Rosenberg, B.G., and Landy, F. (1968), «Father Absence Effects in Families of Different Sibling Compositions», *Child Development*, 39, 1213-1221.

ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΓΟΝΕΩΝ (PARI)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

«ΠΩΣ ΒΛΕΠΩ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ»

Διαβάστε κάθε μία από τις παρακάτω προτάσεις και κλείστε σε ένα κύκλο το Σ αν συμφωνείτε απόλυτα, το σ αν συμφωνείτε (άπλως), το Δ αν διαφωνείτε απόλυτα, ή το δ αν διαφωνείτε (άπλως). Δεν υπάρχουν σωστές και εσφαλμένες απαντήσεις, γι' αυτό απαντήστε σύμφωνα με τη γνώμη σας. Πρέπει να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις. Πολλές από τις προτάσεις ίσως φαίνονται βιώσιμες, χρειάζονται όμως δίες, για να διαπιστώσουμε έστω και ελάχιστες διαφορές γνώμης.

	Συμφωνώ Διαφωνώ					Συμφωνώ Διαφωνώ			
1. Τα παιδιά μπορούν να διαφωνούν με τους γονείς τους αν νομίζουν ότι οι γνώμες τους είναι καλύτερες.	Σ	σ	Δ	δ	6. Η μητέρα πρέπει να κρατάει σφιχτά το μωρό όταν του κάνει μπάνιο, γιατί σε στιγμή άπροσεξίας μπορεί να της γλιστρήσει το μωρό.	Σ	σ	Δ	δ
2. Η καλή μητέρα πρέπει να προστατεύει το παιδί της από τις μικρές δυσκολίες της ζωής.	Σ	σ	Δ	δ	7. Οι άνθρωποι που νομίζουν ότι μπορεί να μην υπάρχουν διαφωνίες στο γάμο απλώς δεν γνωρίζουν την πραγματικότητα.	Σ	σ	Δ	δ
3. Το σπίτι είναι το μόνο που ενδιαφέρει την καλή μητέρα.	Σ	σ	Δ	δ	8. Το παιδί θα νοιώθει αργότερα εθνομυστική γι' την αυστηρή ανατροφή των γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ
4. Μερικά παιδιά είναι τόσο ζωηρά, που πρέπει να μάθουν να φοβούνται τους μεγάλους γι' αυτό καλό τους.	Σ	σ	Δ	δ	9. Τα παιδιά παίζουν στα νεύρα κάθε γυναίκα που αναγκάζεται να μένει όλη μέρα μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ
5. Τα παιδιά πρέπει να καταλάβουν πόσα απαρνούνται οι γονείς τους γι' αυτά.	Σ	σ	Δ	δ					

	Συμφωνώ	Διαφωνώ		Συμφωνώ	Διαφωνώ
10. Είναι καλό για το παιδί να μην αρχίσει να αναρωτιέται αν οι ιδέες της μητέρας του είναι σωστές.	Σ	σ	Δ	δ	
11. Περισσότεροι γονείς θα 'πρεπε να μαθαίνουν τα παιδιά τους να τους υπακούουν αμέσως.	Σ	σ	Δ	δ	
12. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να αποφεύγουν να μαλώνουν διότιδήποτε κι αν συμβαίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
13. Ένα από τα χειρότερα πράγματα γύρω από τη φροντίδα του σπιτιού είναι ότι η γυναίκα αισθάνεται πως δεν μπορεί να βγει έξω.	Σ	σ	Δ	δ	
14. Οι γονείς πρέπει μερικές φορές να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των παιδιών τους, αντί να απαιτούν πάντοτε τα παιδιά τους να προσαρμόζονται στις δικές τους απαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
15. Υπάρχουν τόσα πολλά πράγματα που πρέπει να μάθει ένα παιδί στη ζωή, ώστε δεν δικαιολογείται να κάθεται.	Σ	σ	Δ	δ	
16. Αν αφήσουμε τα παιδιά να συζητήσουν για τα προβλήματα τους, τελειώνουν με πιο πολλά παράπονα.	Σ	σ	Δ	δ	
17. Οι μητέρες θα έκαναν το καλλίον τους προς τα παιδιά καλύτερα, αν οι πατέρες ήταν πιο ευγενικοί.	Σ	σ	Δ	δ	
18. Πρέπει να προστατεύουμε το μικρό παιδί να μην ακούει για σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
19. Αν η μητέρα δεν παίρνει πρωτοβουλίες και δεν βάζει κανόνες στο σπίτι, τα παιδιά και ο πατέρας θα έχουν δυσκολίες που δεν θα έπρεπε.	Σ	σ	Δ	δ	
20. Η μητέρα έχει καθήκον να γνωρίζει κάθε τι που σκέπτονται τα παιδιά της.	Σ	σ	Δ	δ	
21. Τα παιδιά θα συμπεριφέρονταν καλύτερα και θα ήταν ευτυχέστερα, αν οι γονείς έδειχναν κάποιο ενδιαφέρον για τα θέματα που τα απασχολούν.	Σ	σ	Δ	δ	
22. Τα περισσότερα μικρά μαθαίνουν να μη λερώνονται πάνω τους γύρω στην ηλικία των 15 μηνών.	Σ	σ	Δ	δ	
23. Δεν υπάρχει χαρότερο για τη νεαρή μητέρα από το να είναι μόνη της στις πρώτες εμπειρίες με το μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
24. Τα παιδιά πρέπει να ενθαρρύνονται να το λένε στους γονείς τους, όταν νομίζουν ότι οι οικογενειακοί κανόνες είναι παράλογοι.	Σ	σ	Δ	δ	
25. Η μητέρα πρέπει να κάνει το πλάν για να αποφεύγει κάθε απογοήτευση του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
26. Οι γυναίκες που θέλουν πολλά πάρτυ σπάνια γίνονται καλές μητέρες.	Σ	σ	Δ	δ	
27. Είναι συχνά αναγκαίο να απομακρύνεις την κακή πράξη από το παιδί πριν την εκτελέσει.	Σ	σ	Δ	δ	
28. Η μητέρα πρέπει να είναι διατεθειμένη να απαρνηθεί τη δική της ευτυχία για την ευτυχία του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
29. Όλες οι νέες μητέρες φοβούνται για την αδέξιότητά τους, όταν κρατάνε και περιποιούνται ένα μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
30. Μερικές φορές η γυναίκα πρέπει να υπενθυμίζει σφάλματα του άντρα της για να αποκτήσει τα δικαιώματά της.	Σ	σ	Δ	δ	
31. Η αστήγηρ παιθαρχία διαμορφώνει καλό και ισχυρό χαρακτήρα.	Σ	σ	Δ	δ	
32. Πολύ συχνά οι μητέρες αισθάνονται ότι δεν μπορούν να υποφέρουν περισσότερο τα παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
33. Ο γονιός δεν πρέπει ποτέ να φανερωθεί ότι σφάλει στα μάτια των παιδιών.	Σ	σ	Δ	δ	
34. Το παιδί πρέπει να μάθει να σέβεται τους γονείς του περισσότερο από όλους τους άλλους ενήλικες.	Σ	σ	Δ	δ	
35. Το παιδί πρέπει να μάθει να πηγαίνει πάντοτε στους γονείς του ή τους δασκάλους του παρά να τσακώνεται, όταν έχει διαφορές με άλλα παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
36. Το να αναγκάζεται να μένει όλοένα στο σπίτι με τα παιδιά δημιουργεί στη μητέρα την αίσθηση ότι της έχουν κοπεί τα φτερά.	Σ	σ	Δ	δ	
37. Οι γονείς πρέπει να κερδίσουν το σεβασμό των παιδιών τους με τη συμπεριφορά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
38. Τα παιδιά που δεν προσπαθούν πολύ για επιτυχία θα νοιώθουν άργότερα ότι έχουν χάσει πολλά πράγματα.	Σ	σ	Δ	δ	
39. Οι γονείς που αρχίζουν να μιλάνε στο παιδί για τις δυσκολίες του δεν καταλαβαίνουν ότι μερικές φορές είναι προτιμότερο να το αφήνουν μόνο του.	Σ	σ	Δ	δ	
40. Οι άντρες θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στο σπίτι, αν ήταν λιγότερο εγωιστές.	Σ	σ	Δ	δ	
41. Είναι πολύ σημαντικό να μην αφήνουμε μικρά άγρια και κορίτσια να βλέπουν το ένα το άλλο γυμνά.	Σ	σ	Δ	δ	
42. Τα παιδιά και ο πατέρας είναι καλύτερα, όταν λύνει μόνη της η μητέρα τα περισσότερα προβλήματα, όταν αισθάνεται ότι είναι αρκετά δυνατή.	Σ	σ	Δ	δ	
43. Το παιδί δεν πρέπει να κρατάει μυστικά από τους γονείς του.	Σ	σ	Δ	δ	
44. Το να γελάς με τα άστεία των παιδιών και να τους λές άστεία κάνει τα πράγματα πολύ πιο εύκολα.	Σ	σ	Δ	δ	
45. Όσο πιο γρήγορα μαθαίνει το παιδί να περπατάει, τόσο πιο καλά εκπαιδεύεται.	Σ	σ	Δ	δ	
46. Δεν είναι δίκαιο για τη γυναίκα να φέρνει όλο το βάρος της ανατροφής των παιδιών.	Σ	σ	Δ	δ	
47. Το παιδί έχει δικαίωμα να έχει τη γνώμη του και πρέπει να το αφήνουμε να την εκφράζει.	Σ	σ	Δ	δ	
48. Το παιδί πρέπει να προστατεύεται από δουλειές που μπορεί να είναι πολύ σκληρές γι' αυτό.	Σ	σ	Δ	δ	
49. Η γυναίκα πρέπει να διαλέξει ανάμεσα σε ένα νοικοκυρεμένο σπίτι ή σε βόλτες στις γειτονισσες και τις φίλες.	Σ	σ	Δ	δ	
50. Ο συνετός γονιός θα διδάξει στο παιδί του ποιος είναι το φανερό στο σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
51. Έλάχιστες γυναίκες δέχονται την ευγνωμοσύνη που δικαιούνται για όσα έχουν κάνει για τα παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
52. Οι μητέρες δεν σταματάνε να κατηγορούν τον εαυτό τους, αν τα παιδιά τους χτυπήσουν σ' ένα άτυχημα.	Σ	σ	Δ	δ	
53. Στο αντίρρογο υπάρχουν πάντα διαφορές που προκαλούν εκνευρισμό και οδηγούν σε διαφωνίες, ανεξάρτητα από το πόσο αγαπούν ο ένας τον άλλο.	Σ	σ	Δ	δ	
54. Τα παιδιά που μεγαλώνουν με κανόνες αυστηρής παιθαρχίας θα γίνουν οι καλύτεροι ενήλικες.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνώ	Διαφωνώ		Συμφωνώ	Διαφωνώ
55. Σπάνια μιά μητέρα μπορεί να είναι ηρεμική και γλυκιά με τα παιδιά της όλη μέρα.	Σ	σ	Δ	δ	
56. Τα παιδιά δεν πρέπει ποτέ να μαθαίνουν έξω από το σπίτι πράγματα που τα κάνουν να αμφιβάλλουν για τις ιδέες των γονιών τους.	Σ	σ	Δ	δ	
57. Το παιδί σύντομα μαθαίνει ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερη σωφροσύνη απ' αυτή των γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ	
58. Δεν υπάρχει πραγματική δικαιολογία για το παιδί που χτυπάει άλλο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
59. Οι περισσότερες νεαρές μητέρες περισσότερο από οποιδήποτε άλλο ένοχλούνται με τη σκέψη ότι κλείνονται στο σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
60. Δεν είναι δίκαιο να ζητάμε από τα παιδιά να κάνουν τόσο συχνά συμβιβασμούς και προσαρμογές.	Σ	σ	Δ	δ	
61. Οι γονείς οφείλουν να διδάξουν στα παιδιά τους ότι ο μόνος τρόπος να πάνε μπροστά είναι να εργάζονται και να μη σπαταλούν το χρόνο τους.	Σ	σ	Δ	δ	
62. Αν δεν προσέξουμε από την αρχή, τα παιδιά γίνονται ενοχλητικά με τις μικρές τους ιδιοτροπίες.	Σ	σ	Δ	δ	
63. Το ότι η μητέρα δεν τα καταφέρνει καλά με τα παιδιά μπορεί να οφείλεται στο ότι ο πατέρας δεν παίζει το ρόλο του στο σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
64. Τα παιδιά που παίρνουν μέρος σε παιχνίδια σέξ κάνουν σεξουαλικά εγκλήματα όταν μεγαλώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
65. Η μητέρα ξέρει τι γίνεται στο σπίτι κι αυτή πρέπει να 'χει το κομμάντο του σπιτιού.	Σ	σ	Δ	δ	
66. Ο γονιός που ενδιαφέρεται για το παιδί του πρέπει πάντα να προσπαθεί να μαθαίνει όλες τις σκέψεις του.	Σ	σ	Δ	δ	
67. Οι γονείς που θέλουν ν' άκουνε για τα πάρτυ και τη διασκέδαση των παιδιών τους τα βοηθάνε να μεγαλώσουν σωστά.	Σ	σ	Δ	δ	
68. Όσο πιο γρήγορα ανεξαρτητοποιείται το παιδί από τους συναισθηματικούς δεσμούς με τους γονείς του, τόσο καλύτερα θα λύνει τα προβλήματα του.	Σ	σ	Δ	δ	
69. Μιά σωστή γυναίκα θα κάνει διττή, ποτε για να μην είναι μόνη της πριν και μετά τη γέννηση του μωρού.	Σ	σ	Δ	δ	
70. Οι γνώμες του παιδιού πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά ύπ' όψη όταν παίρνονται οικογενειακές αποφάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
71. Οι γονείς πρέπει να προσέχουν, να μην εκτίθενται τα παιδιά τους σε δυσκολίες καταστάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
72. Πάρα πολλές γυναίκες ξεχνούν ότι η θέση της μητέρας είναι στο σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
73. Τα παιδιά χρειάζονται λίγη από τη φυσική τους «μικρότητα» που τους την στερούν οι μεγάλοι.	Σ	σ	Δ	δ	
74. Τα παιδιά πρέπει να σκέπτονται και να ανησυχούν περισσότερο για τη μητέρα τους που τόσο υποφέρει γι' αυτά.	Σ	σ	Δ	δ	
75. Οι περισσότερες μητέρες φοβούνται όταν κρατάνε το μωρό τους, μήπως το πληγώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
76. Υπάρχουν όρισμένα ζητήματα που δεν τακτοποιούνται με μία ήπια συζήτηση.	Σ	σ	Δ	δ	
77. Τα περισσότερα παιδιά χρειάζονται περισσότερη παιδαγωγία από όση έχουν.	Σ	σ	Δ	δ	
78. Το μέγεθος των παιδιών είναι πολύ κορυστική δουλειά και τσακίζει τα νεύρα.	Σ	σ	Δ	δ	
79. Το παιδί δεν πρέπει να αμφισβητεί το κύρος της γνώμης των γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ	
80. Οι γονείς δικαιούνται τον μεγαλύτερο σεβασμό και εκτίμηση από τα παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
81. Τα παιδιά δεν πρέπει να ενθαρρύνονται να παλεύουν, γιατί μπορεί να χτυπήσουν ή να έχουν φασαρίες.	Σ	σ	Δ	δ	
82. Ένα από τα άσχημα που έχει το μέγεθος των παιδιών είναι ότι δεν σου μένει καιρός να κάνεις, διτ. θέλεις.	Σ	σ	Δ	δ	
83. Οι γονείς πρέπει να βλέπουν τα παιδιά τους σαν ίσους, όσο είναι δυνατό.	Σ	σ	Δ	δ	
84. Το παιδί που πάντοτε κάνει κάτι πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να είναι ελυσχιμένο.	Σ	σ	Δ	δ	
85. Αν ένα παιδί έχει «νευράκια», είναι καλύτερα να τα αφήσεις να περάσουν απαρατήρητα.	Σ	σ	Δ	δ	
86. Αν οι μητέρες μπορούσαν να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους πολύ συχνά, θα ζητούσαν περισσότερη κατανόηση από τους άντρες τους.	Σ	σ	Δ	δ	
87. Το σέξ είναι ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα που συζητάει κανείς με τα παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
88. Όλη η οικογένεια είναι μία γαρά, όταν η μητέρα αναλάβει τη διαχείριση των υποθέσεων της οικογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
89. Η μητέρα έχει δικαίωμα να γνωρίζει οποιδήποτε συμβαίνει στη ζωή του παιδιού της, γιατί το παιδί της είναι μέρος απ' αυτήν.	Σ	σ	Δ	δ	
90. Εάν οι γονείς έκαναν άσπεια με τα παιδιά τους, τα παιδιά θα ήταν πιο πρόθυμα να άκουνε τις συμβουλές τους.	Σ	σ	Δ	δ	
91. Η μητέρα πρέπει να κάνει προσπάθεια να μαθαίνει το παιδί της σε όσο το δυνατόν μικρότερη ηλικία να μη λερώνεται πάνω του.	Σ	σ	Δ	δ	
92. Οι περισσότερες μητέρες χρειάζονται περισσότερο χρόνο από όσο συνήθως έχουν για να αναπαύονται στο σπίτι μετά τη γέννηση ενός μωρού.	Σ	σ	Δ	δ	
93. Όταν ένα παιδί βρίσκεται σε δυσκολία, πρέπει να ξέρει ότι δεν θα τιμωρηθεί, αν μιλήσει γι' αυτό στους γονείς του.	Σ	σ	Δ	δ	
94. Πρέπει να κρατάμε μακριά τα παιδιά από τις σκληρές δουλειές που υπάρχουν φόβος να τα αποθαρρύνουν.	Σ	σ	Δ	δ	
95. Η καλή μητέρα μπορεί να βρει άρκετη κοινωνική ζωή μέσα στην οικογένεια.	Σ	σ	Δ	δ	
96. Μερικές φορές είναι απαραίτητο για τους γονείς να έρθουν σε αντίθεση με τη θέληση του παιδιού.	Σ	σ	Δ	δ	
97. Οι μητέρες θυσιάζουν σχεδόν κάθε διασκέδαση τους για τα παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
98. Ο μεγαλύτερος φόβος της μητέρας είναι ότι σε μία στιγμή αφηρημάδας μπορεί να συμβεί κάτι κακό στο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
99. Είναι φυσικό για δύο ανθρώπους που έχουν τις δικές τους ιδέες, να έχουν διαφορές όταν παντρεύονται.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνώ	Διαφωνώ		Συμφωνώ	Διαφωνώ
100. Τα παιδιά είναι στην πραγματικότητα πιο ευτυχημένα κάτω από αυστηρή παιδαγωγία.	Σ	σ	Δ	δ	
101. Είναι φυσικό για μία μητέρα να χάνει την ψυχραιμία της και να έντυριζε-ται, όταν το παιδί είναι εγωιστής και δλο απαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
102. Δέν υπάρχει τίποτε χειρότερο από τό νά αφήνεις ένα παιδί νά άκούει σχόλια σέ βάρος τών γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ	
103. 'Η ύπακοή στους γονείς είναι πρίν από όλα τ' άλλα.	Σ	σ	Δ	δ	
104. Οί περισσότεροι γονείς προτιμούν ένα ήσυχο από ένα καυγαζίδικο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
105. 'Η νεαρή μητέρα αισθάνεται καταπιε-σμένη, επειδή υπάρχουν πολλά πράγ-ματα πού θέλει νά κάνει όσο είναι νέα.	Σ	σ	Δ	δ	
106. Δέν υπάρχει καμία ιδιαίτερη δικαιολο-γία, γιατί οί γονείς νά μπορούν νά κά-νουν δ,τι θέλουν και νά μή μπορούν και τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
107. Όσο πιο γρήγορα μαθαίνει τό παιδί δ-τι ένα χαμένο λεπτό χάνεται για πάν-τα, τόσο καλύτερο θά γίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
108. Τό άσχημο μέ τό νά δίνεις προσοχή στό πρόβλημα των παιδιών είναι ότι τά παιδιά δημιουργούν αρκετές ίστο-ρίες, γιά νά ασχολείσαι μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ	
109. 'Ελάχιστοι άντρες αναγνωρίζουν ότι ή μητέρα χρειάζεται και διασκέδαση στη ζωή.	Σ	σ	Δ	δ	
110. Συνήθως κάτι δέν πάει καλά μ' ένα παιδί πού κάνει πολλές έρωτήσεις γύ-ρω από τό σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
111. 'Η παντρεμένη γυναίκα γνωρίζει ότι θά πρέπει νά αναλάβει ευθύνη σέ θέ-ματα της οικογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
112. Είναι καθήκον της μητέρας νά είναι σίγουρη ότι γνωρίζει τίς πιο βαθιές σκέψεις του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
113. Τα παιδιά αισθάνονται πιο κοντά σου και μιλάνε ευκολότερα, όταν κάνεις δουλειές μαζί τους από κοινού.	Σ	σ	Δ	δ	
114. Τό παιδί πρέπει νά άπογαλακτίζεται από τό μητρικό γάλα ή τό μπιμπερό όσο τό δυνατό γρηγορότερα.	Σ	σ	Δ	δ	
115. 'Η φροντίδα του παιδιού είναι κάτι πού καμία μητέρα δέν περιμένουμε νά κάνει έντελώς μόνη της.	Σ	σ	Δ	δ	

ΠΑΡΑΚΑΛΩ ΑΠΑΝΤΗΣΤΕ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΚΑΤΩ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. 'Ηλικία (σέ χρόνια) α. Δικιά σας..... β. Του συζύγου.....
2. Πόσα χρόνια έχετε παντρεμένοι;.....
3. Πόσα παιδιά έχετε;..... Τί ηλικία έχουν (σέ χρόνια).....
4. Πόσα χρόνια πήγατε σχολείο (δημοτικό, γυμνάσιο κτλ.) συνο-λικά.....
5. 'Επάγγελμα: α. Του συζύγου..... β. Δικό σας.....
6. 'Απουσιάζει συχνά ό σύζυγος γιά επαγγελματικούς λό-γους;..... (ύπογραμμίστε NAI — OXI). 'Αν OXI, άπουσίαζε παλαιότερα; (NAI—OXI)
7. Τώρα άπουσιάζει; (NAI—OXI). Πόσο καιρό (σέ μέρες ή μή-νες).....
8. 'Αν είναι ναυτικός, πόσο λείπει συνήθως και πόσο μένει στό σπίτι (μέρες ή μήνες); Λείπει συνήθως..... μένει σπίτι.....
9. Μένει κανένα άλλος μαζί σας; (NAI—OXI) Ποιός;.....
10. 'Η συχνή άπουσία του συζύγου επηρεάζει τή συμπεριφορά σας;.....
11. Τα παιδιά επηρεάζονται από τήν άπουσία/παρουσία του πατέ-ρα;.....
12. Παρατηρείτε διαφορές στη συμπεριφορά τους;.....

*Ονοματεπώνυμο (άν θέλετε)..... ήμερομηνία.....